

TORE FLØ BREKKE

FORBRUK OG SAMFUNNSANSVAR

En studie av hvordan lærebøker forbinder samfunnsansvar med omtale av forbruk og forbrukeren

TRONDHEIM, MAI 2014

Norges teknisk-naturvitenskapelige universitet
Fakultet for samfunnsvitenskap og teknologiledelse
Program for lærerutdanning

Kunnskap for en bedre verden

Forord

Nå nærmer det seg. Sju års høyere utdanning går mot slutten. Fire av dem ved Høgskolen i Sør-Trøndelag, ytterligere tre ved NTNU. Jeg kan se lyset i enden av tunellen. En æra går mot slutten, og en ny skal begynne. En ny tid hvor studenttilværelsen ikke lengre eksisterer mer enn som et minne. Et minne av gode venner, festlige lag, faglig utvikling og kjærlighet, både til byen og til menneskene som bor her. Men jeg vil møte den nye tiden med fattet mot, nye mål, godt humør, og ikke minst med en mastergrad i baklomma.

Tiden ved PLU har vært svært lærerik. Tusen takk til foreleserne som har gjort de ulike fagene så interessante og aktuelle, og tusen takk til alle medstudentene som har bidratt til innsiktsfulle debatter og engasjerende samtaler. Hjertelig takk til alle dere på lesesal 6495 for et konstruktivt arbeidsmiljø og mange morsomme stunder.

Den største takken går imidlertid til min veileder, Trond Solhaug. Uten deg hadde dette vært mye vanskeligere. Tusen takk for nyttige tilbakemeldinger, konstruktiv kritikk og gode oppmuntringer.

Jeg vil også rette en stor takk til min familie. For språkvask, innspill og oppmuntringer: Tusen takk!

Og sist, men ikke minst: Hjertelig takk til deg, Mathilde Markeng, for tålmodighet, oppmuntring og mye glede.

Tore Flø Brekke

Trondheim, 20. Mai 2014

Sammendrag

I denne masteroppgaven presenteres en kvalitativ forskningsundersøkelse av hvordan to ulike lærebokverk i samfunnsfag rettet mot ungdomsskolen framstiller det private forbrukets samfunnsansvarlige dimensjon. Oppgavens problemstilling er: **Hvordan ivaretas samfunnsansvar gjennom lærebøkernes framstilling av privat forbruk og forbrukeren?** For å komme fram til et svar på denne problemstillingen, har jeg utarbeidet tre forskningsspørsmål.

1. Beskriver lærebøkernes framstillinger forbruk som et isolert fenomen, eller som en arena for å utvise samfunnsansvar?
2. Hvordan beskrives forbrukeren i lærebøkene jamfør Aldridges typologi av forbrukere, og hvordan tillegges denne typen makt og ansvar gjennom forbruket?
3. Hvilket medborgerskapsideal ivaretas gjennom lærebøkernes framstillinger av forbruket og forbrukeren, og hvordan ivaretar denne framstillingen samfunnsansvar?

Alle tre forskningsspørsmål har blitt besvart gjennom en kvalitativ innholdsanalyse av følgende lærebøker i samfunnskunnskap: Monitor 1, 2 og 3 og Kosmos 9. Til grunn for analysen har jeg valgt å redegjøre for teoretiske argumenter for og imot en sammenheng mellom forbruk og medborgerskap og samfunnsansvar, Alan Aldridges typologi av forbrukere i vestlig diskurs, samt to ulike tilnærminger til demokratiteori og medborgerskap, republikanisme og liberalisme.

Resultatene fra analysen viser at Cappelen Damms lærebok, Monitor, knytter samfunnsansvar til fenomenet forbruk ved å bevisstgjøre leseren både miljømessige, sosiale og politiske konsekvenser av det moderne forbruksmønsteret. Teksten oppfordrer leseren til å reflektere over faktiske forbruksbehov, kunnskap om produksjonsforhold og egne verdier og informerer om folkelig engasjement og organisasjoner som arbeider med opplysning og politisk påvirkning. I tillegg oppfordres leseren til å bruke sin forbrukermakt til å påvirke produksjon og arbeidsvilkår. Monitor framstiller også en forbruker og medborger med makt til, og ansvar for, å forme det framtidige samfunnet. Kosmos opplyser om miljøkonsekvenser av forbruk og informerer om juridiske forbrukerrettigheter, men mangler en kobling til samfunnsansvar. Boken presenterer heller ikke noen oppfordringer til å bruke, eller eksemplifiserer bruk av, forbrukermakt til å påvirke samfunnet. Resultatet blir at Monitor ivaretar samfunnsansvar gjennom sine framstillinger av forbruk og forbruker i større grad enn Kosmos.

Abstract

This thesis will present a qualitative research study of how two different social studies textbooks, used in lower secondary school, depict the dimension of social responsibility through private consumption. The thesis aims to answer the following problem: **How is social responsibility maintained through textbooks' depiction of private consumption and the consumer?** To address this problem, I have formulated three research questions:

1. Do textbooks depict consumption as an isolated phenomenon, or as a venue to exercise social responsibility?
2. How do the textbooks describe the consumer, cf. Aldridge's typology of consumers, and how is power and responsibility ascribed to this typology?
3. What kind of citizenship ideal is maintained through the textbooks' depiction of consumption and the consumer, and how is social responsibility maintained through this depiction?

The research questions have been addressed through a qualitative content analysis of the following social studies textbooks: Monitor 1, 2 and 3 and Kosmos 9. As a basis for the analysis, I have chosen the following theoretical approaches: arguments for and against a connection between consumption and citizenship and social responsibility; Alan Aldridge's typology of consumers in western discourse; and two different approaches to democratic theory and citizenship theory, namely republicanism and liberalism.

The results from the analysis show that Cappelen Damm's textbook, Monitor, connects social responsibility to consumption by raising awareness of both the environmental and social, as well as the political consequences of consumption, and by encouraging the reader to reflect on her actual needs and knowledge of manufacturing conditions along with her own values. Monitor informs the reader of the idea of public involvement and of organizations working to promote public information and advocacy. In addition, this textbook encourages the reader to make use of her consumer power to influence manufacturing conditions. Monitor portrays a consumer and a citizen as a person with power, and thus responsibility, to help shape the future society. Fagbokforlaget's textbook, Kosmos, informs the reader of the environmental consequences of consumption, and of judicial consumer rights, but lacks a connection to social responsibility. Kosmos does not present any encouragement to use, neither exemplify the use of, consumer power to influence society.

Innhold

Forord	I
Sammendrag	III
Abstract	IV
Innhold	V
Figurer og matriser	VII
Kapittel 1 – Hvorfor?	1
1.1 – Veien til en problemstilling	3
1.2 – Forbruk i skolen	6
1.3 – Samfunnsansvar	8
1.4 – Læreboken	10
1.5 – Lærebokforskning	11
1.6 – Oppgavens disposisjon	13
Kapittel 2 – Teori	15
2.1 – Forbruk og medborgerskap	15
2.2 – Forbrukeren	18
2.2.1 – Forbrukertyper	18
2.3 – Samfunnsansvar i demokratiteori	22
2.3.1 – Republikansk demokratiforståelse	23
... og samfunnsansvar.....	23
... gjennom forbruk.....	24
2.3.2 – Liberal demokratiforståelse	25
... og samfunnsansvar.....	26
... gjennom forbruk.....	26
2.4 – Oppsummering og veien videre	27
Kapittel 3 – Metode	29
3.1 – Utvalg	29
3.2 – Analytisk fremgangsmåte	32
3.3 – Design	34
3.4 – Kvalitativ metode og analyse	35
3.4.1 – Reliabilitet og validitet.....	37
Kapittel 4 – Empiri og drøfting	39

4.1 – Forbruk og samfunnsansvar	39
4.1.1 – Monitor	40
A	40
B	45
C	48
4.1.2 – Kosmos.....	50
4.1.3 – Oppsummering og drøfting.....	52
4.2 – Forbrukeren	58
4.2.1 – Monitor	58
4.2.2 – Kosmos.....	60
4.2.3 – Oppsummering og drøfting.....	61
4.3 – Forbruk og medborgerskap	65
4.3.1 – Monitor	65
4.3.2 – Kosmos.....	66
4.3.3 – Oppsummering og drøfting.....	67
4.4 – Hvordan ivaretas samfunnsansvar gjennom lærebøkens framstilling av privat forbruk?	72
4.4.1 – Monitor	73
4.4.2 – Kosmos.....	74
4.4.3 – Oppsummering og drøfting av kvalitativ empiri.....	75
Kapittel 5 – Konklusjoner og implikasjoner	79
5.1 – Framstillingen av forbruk	79
5.2 – Forbrukeren	81
5.3 – Medborgeridealet.....	81
5.4 – Konklusjoner.....	82
5.5 – Implikasjoner av forskningsoppgaven.....	83
5.6 – Videre forskning	84
Litteratur.....	85

Figurer og matriser

Figur 2.1 - Forbrukertyper i vestlig diskurs	19
Matrise 3.1 - Metodisk illustrasjon	36
Matrise 4.1 - Samfunnsansvar gjennom forbruk	57
Matrise 4.2 - Forbrukeren	64
Matrise 4.3 - Medborgerskapsideal	72
Matrise 4.4 - Framstilling av forbruk i lærebøkene	76

Kapittel 1 – Hvorfor?

I mars 1987 la Verdenskommisjonen for miljø og utvikling (WCED) fram sin rapport, *Our Common Future*. I rapporten maner forfatterne blant annet til redusert energibruk, økt fokus på miljøvern og en *bærekraftig utvikling*. En bærekraftig utvikling betegner en industriell, teknologisk og økonomisk utvikling som møter nåtidens behov uten å legge begrensninger på framtidige generasjoners evne til å møte sine behov (Store Norske Leksikon, 2007). Siden 1990 har Norges samlede klimagassutslipp økt med 5,1 % (Statistisk Sentralbyrå [SSB], 2012), det samlede norske energiforbruket, hvorav en betydelig del består av fossile brensler, viser en økende trend (Brunvoll, Homstvedt, & Kolshus, 2012), og vi har opplevd en kraftig økning i utslippene av helse- og miljøfarlige stoffer med langtidsvirkning (Brunvoll et al., 2012). Det kan virke som om den bærekraftige utviklingen lar vente på seg.

I 1997 la Klima- og miljøverndepartementet fram statsmeldingen *Miljøvernpolitikk for en bærekraftig utvikling*. Her drøftes de negative virkningene av blant annet økt forbruk og avfall fra husholdningene, høyt strømforbruk per innbygger og en økning i utslipp av klimagasser (Klima- og miljødepartementet, 1997). Likevel leverte nordmenn og norsk industri inn 120 millioner tonn farlig avfall i 2012. Det er en økning på 120 % i løpet av åtte år (SSB, 2013b). Fra norske husholdninger har mengden avfall som renoveringen tar hånd om mer enn fordoblet seg på 20 år (SSB, 2013a). Nordmenns gjennomsnittlige strømforbruk er omtrent 10 ganger OECD-gjennomsnittet (Bakken, 2013). Dette reiser spørsmål om vår generasjons forbruk blir til neste generasjons problemer.

Regjeringen publiserte i 2013 sin Perspektivmelding, et dokument hvor Regjeringen, ved slutten av hver stortingsperiode, drøfter viktige utfordringer og valgmuligheter for norsk økonomi og finans de neste femti årene. Her konstateres det at ”Dagens forbruks- og produksjonsmønstre er samlet sett ikke bærekraftige” (Finansdepartementet, 2013). Ett år etter varsler Finansdepartementet (2014) gjennom det årlige Nasjonalbudsjettet en økning i privat forbruk. Det kan se ut til at bærekraft og utvikling går i motsatt retning.

27. september 2013 lanserte FN Klimapanelts arbeidsgruppe 1 første del av panelets femte klimarapport, *Climate Change 2013 – The physical science basis*. Her argumenteres det blant annet for at de med mellom 90 og 100 % sannsynlighet kan konkludere med at menneskelig

aktivitet har skyld i akselereringen av de globale klimaendringene som har blitt observert de siste 50 årene (IPCC, 2013; Karlsen & Uglenes, 2013). Den store stygge ulven var som vanlig å finne i de store utslippene av CO₂, en gass som blant annet kobles direkte og indirekte til produksjon, transport og destruering/gjenvinning av forbruksartikler (Regjeringen, 2007). Halvannen måned senere melder arbeidsgiverforeningen Virke at nordmenn trolig, for første gang i historien, vil ”julehandle” for over 50 milliarder kroner (Langset, 2013). Den samlede globale etterspørselen etter varer og tjenester som norske forbrukere bidrar til, skaper en utvikling som viser seg ikke å være bærekraftig. WWFs årlige Living Planet Report fra 2012 underbygger dette synet. I 2008 brukte jordkloden ett og et halvt år på å regenerere de ressursene mennesker konsumerte i løpet av ett år. WWF peker på at vi har hatt en global nedgang i det biologiske mangfoldet på 28 prosent siden 1970, og argumenterer for at dette utelukkende skyldes menneskelig etterspørsel etter mat, vann, energi og ressurser til vareproduksjon (World Wide Fund for Nature, 2012).

Det norske forbruket, i likhet med det samlede globale forbruket, har opplevd en fenomenal vekst gjennom de siste generasjoner. Vi konsumerer stadig flere produkter og tjenester. Og, som en konsekvens av det høye forbruket, produseres, transporteres og destrueres det enorme mengde varer. Dette har innvirkning på jordens klima. Konsumerisme har trått fram som en måte å beskrive vår kultur på og oppleves i dag som en mer nøyaktig beskrivelse av samfunnet enn noen gang før. Konsumerisme, skriver Aldridge (2003, s. 6), er et omstridt begrep i den mening at det mangler en entydig definisjon. Aldridge samler ulike definisjoner av begrepet i tre ulike grupper av definisjoner. Kort kan man si at konsumerisme som deskriptivt begrep innebærer et sterkt fokus på forbruksvarer, økt interesse for å forbruke, fremheving av forbrukerrettigheter og forbrukeres makt overfor tilbydere, samt et forsvar av det kapitalistiske markedssystemet som muliggjør en opprettholdelse av det forbruksnivået vi har nå (Aldridge, 2003, s. 6). Verdenssamfunnet har aldri forbrukt mer enn vi gjør i dag. Og et slikt forbruk har konsekvenser. Som vi kan lese ovenfor, tyder mange vitenskapelige undersøkelser på at vi har et for høyt strømforbruk, et skadelig klimagassutslipp, kaster en uansvarlig mengde avfall og legger beslag på større ressurser enn hva som er bærekraftig på lengre sikt. Det kan framstå som en ansvarsfraskrivelse for det samfunn vi lever i og en skjødesløs holdning til framtidens samfunn å fortsette slik. Forholdet mellom forbruk og samfunn er et gjensidig avhengighetsforhold. Vårt moderne samfunn er direkte avhengig av at borgerne opprettholder et høyt forbruksnivå på samme tid som vårt høye forbruksnivå er bundet til forutsetningen om et samfunn som kan legge til rette for dette forbruket. I det

ovennevnte har jeg skissert flere utfordringer som imidlertid tegner et usunt bilde av det nåværende forholdet mellom samfunn og forbruk. Disse utfordringene er noe både stater, politiske myndigheter så vel som alminnelige samfunnsborgere må forholde seg til. Av den grunn har jeg valgt å rette fokus mot skolen som nasjonal institusjon for opplæring av morgendagens samfunnsborgere. I det følgende kapittelet presenteres veien fram til, og forklaringen av forskningsoppgavens problemstilling.

1.1 – Veien til en problemstilling

Et vesentlig spørsmål i slik situasjon, hvor det globale forbruket overstiger jordens evne til å opprettholde status quo, vil nok være *hvorfor* vi fortsetter i dette handlingsmønsteret.

Problemet med dette spørsmålet er imidlertid at det avler flere spørsmål. Er vi informert nok om følgene? Har vi reelle muligheter til å endre forbruksvanene våre? Er tilstrekkelig informasjon om produkter og muligheter tilgjengelig? Er dette et privat ansvar eller noe myndighetene må regulere? Da omfanget av å skulle besvare alle disse spørsmålene langt på vei overstiger denne forskningsoppgavens rammer, har jeg valgt å snevre inn fokusområdet og fokusere på den norske skolen; rettere sagt lærebøkene i norsk ungdomsskole.

Opplæringen som foregår i norsk skole har som mål "(...) å ruste barn, unge og voksne til å møte livets oppgaver og mestre utfordringer sammen med andre" (Utdanningsdirektoratet, 2006a, s. 2). Lærere skal bidra til å utvikle barn, unge og voksne både intellektuelt og sosialt for å kunne delta i dagens og framtidens samfunn. Jeg vil undersøke hvordan lærebøkene i samfunnsfag som benyttes i denne utviklingen i ungdomsskolen ivaretar samfunnsansvar gjennom deres framstilling av privat *forbruk* og beskrivelse av aktøren, dvs. *forbrukeren*. Det at jeg fokuserer utelukkende på læreboken som kilde til informasjon og opplæring, betyr ikke at jeg utelukker andre kilder til opplæring. Læreboken er ikke determinativ for undervisning i skolen, men har en sentral stilling både i utformingen av undervisning for lærerens del og i elevers arbeid med fagstoffet (Imsen, 2004, s. 50-72). På den måten kan læreboken til en viss grad krediteres for den informasjon som elevene sitter igjen med etter endt opplæring. Gjennom å undersøke læreboken har jeg også tilgang til primærkilder av oppgavens analyseobjekter, noe som bidrar til å styrke forskningsoppgavens analyse. Oppgavens problemstilling lyder da som følger:

Hvordan ivaretas samfunnsansvar gjennom lærebøkernes framstilling av privat forbruk og forbrukeren?

Forskningsoppgaven er en kvalitativ undersøkelse av et utvalg lærebøker i norsk ungdomsskole. Det er flere grunner til at nettopp disse årstrinn er valgt. For det første er ungdomsskolens årstrinn 8 til 10 de siste tre trinnene av norsk grunnskole. Det vil si at det er de siste årene med obligatorisk undervisning, og alle norske barn skal gjennom denne undervisningen. Samtidig er årstrinn 8 til 10 de siste årene i skolen der samtlige elever trekkes med gjennom samfunnsfag. I den videregående skolen begynner fagspesialisering, noe som fører til at enkelte fag, slik som samfunnskunnskap, kan velges bort i løpet av studietiden. Ved å velge ungdomsskolen, undersøker jeg da lærebøker som kan brukes i fag som samtlige norske skoleelever deltar i. Den tredje årsaken til mitt valg er aldersgruppen. Når barna når ungdomsskolealder, finner vi en større bevissthet i og gjennom forbruket. De kan tjene egne penger hjemme eller gjennom en deltidsjobb, og de velger selv hva de bruker pengene på. Dette innebærer ansvar for egen økonomi, og prioriteringer gjennom forbruk. Jeg mener at ungdomsskoleelever er mer mottakelige for å reflektere over de langsiktige konsekvensene av sitt private forbruk, og mer egnet til å drøfte alternativer og analysere forbrukskulturen enn det barneskoleelever er.

Samfunnsansvar er et sentralt begrep i problemstillingen, og dermed i oppgaven. Det er også et verdiladet begrep. I denne forskningsoppgaven har jeg valgt å nytte en relativ vid begrepsforståelse, der samfunnsansvar forstås som en borgers subjektive følelse av ansvar overfor det fellesskapet han eller hun lever i, enten dette viser til et samfunn av lokal, nasjonal, internasjonal eller global størrelse. Samtidig er denne forståelsen snever i den forstand at samfunnsansvar forstås som en personlig egenskap, ikke som en bedriftsstrategi eller organisasjonsverdi. Som ethvert verdiladet begrep, inneholder samfunnsansvar mange dimensjoner, og reiser mange spørsmål. Av den grunn har jeg valgt å benytte et eget delkapittel til å se nærmere på dette begrepet (se kapittel 1.3). Men som forklaring til oppgavens problemstilling, nyttes den ovennevnte forståelsen av begrepet. Dette følte ansvaret vil oppfordre borgeren til å, i større eller mindre grad, involvere seg i utviklingen av det samtidige samfunnet. Samfunnsansvar er også et aspekt som undervisningen blant annet skal sørge for. I den nasjonale læreplanen for samfunnsfag finner vi at elevene skal læres opp til å forstå, delta og engasjere seg i vårt demokratiske samfunn, og ta ansvar for videreføringen av dette gjennom opplæringen i skolen (Utdanningsdirektoratet, 2006b, s. 2). Samfunnsansvar er også et aspekt, eller en dimensjon, i det mer omfattende begrepet *medborgerskap*. Dette skal jeg også redegjøre for grundigere i delkapittel 1.3.

Videre i problemstillingen er *forbruk* også et sentralt begrep. Forbruk er, som konsumerisme ovenfor, problematisk fordi også dette begrepet mangler en entydig definisjon. Som vi skal se nærmere på i oppgavens andre kapittel, kan forbruk forstås på flere ulike måter. Avhengig av hvilken definisjon man lener seg på, vil forbruk henviser til forskjellige konnotasjoner og denotasjoner. I analysen av læreboktekstene vil jeg undersøke hvordan lærebokforfatterne har valgt å forklare fenomenet forbruk. Dette fordi ulik bruk av dette begrepet åpner eller lukker for muligheter til å drøfte forbruk som begrep, reflektere over forbruk som fenomen og diskutere konsekvenser av, og alternativer til, dagens forbrukskultur. Oppgaven er imidlertid ikke interessert i forbruk som generelt begrep, men i den delen av forbruket som kan knyttes til ansvarlighet. Jeg ønsker ikke å redegjøre for hvordan lærebøkene framstiller forbruk i sin alminnelighet, men i hvilken grad lærebokforfatterne har valgt å knytte forbruk som begrep og fenomen opp mot ansvarlighet. Forbruk som begrep vil som sagt undersøkes nærmere i oppgavens neste kapittel, og som et ledd i forklaring til problemstillingen, opererer jeg med følgende definisjon: Forbruk viser til enhver bruk av varer og tjenester i siste ledd, altså i møtet med konsumentene (Store Norske Leksikon, 2005). Til informasjon vil oppgaven benytte begrepene *forbruk* og *konsum* som beskrivelse på det samme fenomenet, og disse to begrepene vil vise til de samme mekanismer som beskrevet ovenfor. Det samme gjelder også for begrepene *forbrukere* og *konsumenter*.

Til sist forutsetter problemstillingen en kobling mellom samfunnsansvar og forbruk. Alle borgere av et samfunn er forbrukere i større eller mindre grad, enten det er av private forbruksvarer eller tjenester. Forbrukernes valg av varer og tjenester vil bidra til å påvirke vare- og tjenestemarkedet. Dette gjelder enten valget er gjort på grunnlag av reflekterte overveielser, personlig interesse, manglende valgmuligheter, pris eller kvalitet. Velger man én vare framfor en annen styrker man produsentens stilling overfor andre produsenter og bidrar til å holde liv i forbruksmarkedet. I dagens varemarked kan forbrukere velge mellom en rekke ulike produsenter og varer, og på den måten støtte alt fra norske bønder til rettferdig handel i u-land, fra økologisk jordbruk til jordbruk med kjemiske sprøytemidler, fra dyrevennlig industri til det dyrevennere beskriver som uetisk dyreoppdrett, og fra store internasjonale konglomerater til lokale forretninger og entreprenører. Enten forbrukeren er seg bevisst sin påvirkningskraft eller ikke, bidrar forbruket hennes til å opprettholde eller å endre samfunnsstrukturer i alt fra dyrehold til økonomisk maktbalanse, og med denne påvirkningskraften som manifesteres gjennom det private forbruket, mener jeg det er en klar

kobling mellom samfunnsansvar og forbruk. I kapittel to vil jeg imidlertid redegjøre for videre argumenter for og imot en kobling mellom samfunnsansvar og forbruk.

I det følgende ønsker jeg først å redegjøre for skolens rolle i opplæringen av temaet forbruk. Dernest vil jeg gjennomgå begrepet samfunnsansvar noe grundigere, da dette begrepet står så sentralt i oppgavens problemstilling.

1.2 – Forbruk i skolen

Jeg mener den norske skolen har en tredelt rolle i undervisningen fordi den skal drive opplæring av en *deskriptiv*, *analytisk* og en *normativ* karakter. Den deskriptive undervisningen søker å beskrive virkeligheten slik den er, uten ta stilling, velge side eller vurdere. Det kan for eksempel dreie seg om matematiske forhold, biologiske sammenhenger, politiske maktstrukturer, statistiske data og veldig mye annet. Den analytiske undervisningen ønsker å studere sammenhenger, årsaker og assosiasjoner. Her vil elevene trenes i å se sammenhenger mellom hendelser, årsaker og virkninger av avgjørelser og effekter av ulike faktorer i alt fra biologi til samfunnsstrukturer. Den tredje undervisningsrollen er normativ. Her er undervisningen rettleidende eller foreskrivende. Vurderinger blir satt opp mot hverandre og inneholder gjerne en moralsk dimensjon. Undervisningen i skolen er sjeldent rendyrket i den ene eller andre formen, men foregår som oftest i en symbiose mellom de tre formene for undervisning. Temaet *forbruk* mener jeg ikke er noe unntak. I opplæringen av dette temaet bør skolen tilstrebe en undervisning som ikke bare beskriver faktiske forhold ved forbrukskulturen, dens virkninger på natur og miljø, sammenhenger mellom forbruk og samfunn, samt opplyse om forbrukerrettigheter. Jeg er av den oppfatning at skolen bør innta en normativ stilling til dagens forbrukskultur som fenomen. Med dette mener jeg ikke at opplæringen skal oppfordre elevene til enten å forbruke mer eller ikke å forbruke noe, eller å svartmale den ene eller andre leiren i debatten om forbruk som et gode eller et onde. Men jeg er av den oppfatning at skolen må ta stilling til om hvorvidt dagens moderne forbruksmønster presenteres som mer eller mindre positivt for samfunnet. Jeg ønsker at undervisningen skal tilstrebe en kritisk karakter, en undervisning som undersøker virkninger og konsekvenser av dagens handlinger, som søker å skape reflekterte individer som foretar begrunnede valg i varemarkedet og som er vel informerte om konsekvensene av sine handlinger og makten de har som forbrukere til å forme samfunnet. På denne måten oppnår undervisningen en kobling mellom borgernes handlinger i den private sfære og deres rolle i samfunnet, altså en kobling

mellom forbruk og samfunnsansvar. Som vi så i forrige delkapittel, mener jeg at det klart eksisterer en slik kobling, og jeg er av den oppfatning at undervisningen skal informere om denne koblingen for å gi elevene innsyn i hva deres rolle som forbrukere innebærer. Ikke minst må lærebøkene reflektere over denne normative stillingen.

Under formålkapittelet i læreplanen for samfunnsfag finner vi at mennesker er preget av den kulturen de vokser opp i, og at kulturen påvirker både holdninger, handlinger og kunnskaper. Mennesket er et handlende og reflekterende individ, og det har muligheten til å påvirke samfunnet som omgir dem og til å manipulere premisser for samfunnsutvikling. Som et moralsk individ, har vi ansvar for våre handlinger, og skolen skal lære elevene nettopp dette. Gjennom læreplanen for Kunnskapsløftet, synes det at skolen, og spesielt samfunnsfaget, er opptatt av å drive opplæring både om, til og gjennom det demokratiske samfunnet vi lever i, men også å lære elevene at de selv er ansvarlige for samfunnsutviklingen og sine egne handlinger (Utdanningsdirektoratet, 2006a, 2006b). I et eget avsnitt i formålsbeskrivelsen, drøfter læreplanen for samfunnsfag bærekraftig utvikling, og sier at det er nødvendig å forstå forholdet mellom naturen og de menneskeskapte omgivelsene (Utdanningsdirektoratet, 2006b, s. 2). Jeg mener det er essensielt at elevene utvikler et kritisk syn på dagens samfunn. Til informasjon nyttes begrepet *kritisk* i dets originale betydning, fra det greske ordet ”krinein” som kan oversettes med å ”bedømme” eller ”å kunne skjelne” (mellom det gyldige og det ugyldige). Det er viktig at elevene reflekterer over hvordan eksisterende kultur påvirker samfunn og natur, og for å kunne gjøre dette er det nødvendig med tilstrekkelig, nyansert og utfyllende informasjon. Jeg mener det er skolens oppgave å drive opplæringen av et tema som forbruk på en slik måte at elevene ikke bare formes til fungerende borgere (forbrukere) i en eksisterende samfunnskultur, men også stiller spørsmål ved den og er i stand til å endre både sine og samfunnets handlinger.

Læreplanen er det nasjonale styringsdokumentet som forteller hva faget skal inneholde, dets formål, timeantall og hva som kreves at elevene skal kunne etter endte årstrinn (kompetansemål). Formålet med faget og hvilken kompetanse elevene skal sitte igjen med er satt av myndighetene, men hvordan disse skal nås, er i stor grad opp til læreren. I læreplanen for samfunnsfag heter det at opplæringen i faget blant annet skal stimulere elevene til økt bevissthet om og drøfting av ”(...) sammenhengar mellom produksjon og forbruk, og konsekvensar som ressursbruk og livsutfalding kan ha på natur, klima og ei bærekraftig utvikling” (Utdanningsdirektoratet, 2006b, s. 2). Vi finner også kompetansemål som retter seg

mot samme tema. Fra kompetansemål etter 10. årstrinn i samfunnsfag ser vi at eleven skal kunne: “(...) beskrive korleis forbruksmønsteret har utvikla seg i Noreg, og gjere greie for rettane til forbrukarane” (Utdanningsdirektoratet, 2006c, s. 9), og “(...) undersøkje og diskutere bruk og misbruk av ressursar, konsekvensar det kan få for miljøet og samfunnet, og konflikhtar det kan skape lokalt og globalt” (Utdanningsdirektoratet, 2006c, s. 9). I tillegg skal elevene kunne ”drøfte premisser for en bærekraftig utvikling” (Utdanningsdirektoratet, 2006c, s. 9), samt ”utforske hva som kreves for at samfunn skal kunne bestå og sammenligne to eller flere samfunn” (Utdanningsdirektoratet, 2006c, s. 9). Verdt å nevne er at de ovennevnte kompetansemål er både fra *geografi* og *samfunnskunnskap* i samfunnsfaget, og selv om de to fagdelene gjerne sees i sammenheng med, og utfyller hverandre, vil denne forskningsoppgaven fokusere utelukkende på lærebøker i samfunnskunnskap. Dette blir nærmere drøftet i delkapittel 3.1.

Gjennom læreplanen ser vi at det åpnes for å drive både en deskriptiv, normativ og analytisk opplæring i temaet *privat forbruk* i skolen, og gjennom å drive en undervisning som baserer seg på de tre ulike tilnærmingene, mener jeg at læreren langt på vei tilfredsstiller den ansvarligheten for egne handlinger overfor samfunnet som læreplanen for samfunnsfag opplyser er et av formålene med faget. Det er i stor grad opp til læreren å forme undervisningen på en slik måte at både formålet med faget innfris, men også at elevene sitter igjen med den tiltenkte kompetansen etter endt utdanning. En viktig dimensjon i undervisningen er valget av undervisningsressurser. Læreboken er, som nevnt ovenfor, en sentral kilde til informasjon i skolen, både for elever og lærere. På bakgrunn av det, ønsker jeg å rette søkelyset mot læreboken for å undersøke den i lys av problemstillingen. Men før vi kommer så langt, vil jeg i oppgaven redegjøre for hva som menes med begrepet samfunnsansvar.

1.3 – Samfunnsansvar

Det er T. H. Marshall som krediteres for å sette medborgerskap (citizenship) på kartet for de sosiologiske og samfunnsvitenskapelige fag. Ifølge Marshall består medborgerskap av tre sammensatte dimensjoner: sivil, politisk og sosial, og medborgerskap involverer både rettigheter og plikter. Rettssystemet, de demokratiske offentlige systemer og velferdssystemet kan sees på som en legemliggjøring av medborgerskapets tre dimensjoner (Roche, 2002, s. 69-86). Som nevnt ovenfor, er samfunnsansvar ett av flere aspekt i prinsippet om

medborgerskap. Og som begrepet ”samfunnsansvar” tilsier, dreier det seg om å føle ansvar, ta ansvar og være ansvarlig for dette samfunnet vi lever i. Slik sett konnoteres begrepet til en subjektiv følelse av ansvarlighet overfor et fellesskap og dets utvikling. Men gjennom ulike teorier om medborgerskap, finner vi også normative beskrivelser av samfunnsansvar; tanker om hva et samfunnsansvar bør inneholde og medføre. Imidlertid er det like mange nyanser av denne ansvarliggjøringen som det finnes forståelser av medborgerskap. Avhengig av hvilken tilnærming man inntar til medborgerskapsbegrepet, innebærer samfunnsansvaret ulike elementer. I denne oppgaven ønsker jeg i hovedsak å skille mellom to ulike tilnærminger, nemlig det republikanske og det liberale medborgerskapet. De to forståelsene vil bli ytterligere presentert i neste kapittel, men jeg ønsker å gi kort innføring i de to ulike syn på samfunnsansvar her, for å kunne si noe om det begrepet som har en så sentral posisjon i oppgaven. Det er verdt å nevne at de to tilnærmingene som det redegjøres for i denne oppgaven er ytterpunkter, presentert som et teoretisk verktøy for diskusjon og analyse, ikke som ledd i en beskrivelse av reelle samfunn.

I den første av de to demokratiforståelsene, den republikanske, finner vi et begrep som er veldig beskrivende: *deltakerdemokratiet*. I deltakerdemokratiet eksisterer det for medborgerne et mer utvidet ansvar for samfunnsstyring enn i den liberale forståelsen, og borgerne har mulighet til å påvirke politiske og strukturelle forhold i samfunnet. I den liberale tilnærmingen er samfunnsansvaret minimalisert, og borgerne i samfunnet har ikke et videre ansvar for fellesskapet enn forventningen om deltakelse i de politiske valg og overholdelse av dets lover. Denne tilnærmingen innebærer i større grad en individualisert form for ansvar, der hver enkelt handler ut fra egeninteresse innenfor de samfunnsrammer som etableres av de politisk styrende partier (Børhaug, 2007, s. 49-53; Dagger, 2002, s. 145-158; Schuck, 2002, s. 131-144).

Gjennom den gjeldende læreplanen i Norge finner jeg tegn på at læreplanverkets forfattere langt på vei er preget av republikansk demokratiforståelse, med aktivt medborgerskap og demokratisk deltakelse i sentrum. I Kunnskapsløftet er det særlig samfunnsfaget som trer fram som en viktig portal til demokratisk opplæring, noe som blant annet kan synes gjennom følgende utdrag fra samfunnsfagets formål:

I eit demokratisk samfunn er verdiar som medverknad og likeverd viktige prinsipp. Sentralt i arbeidet med samfunnsfaget står forståing av og oppslutning om grunnleggjande menneskerettar, demokratiske

verdier og likestilling. Faget skal stimulere til og gi erfaring med aktivt medborgarskap og demokratisk deltaking (Utdanningsdirektoratet, 2006b, s. 2).

Vi finner også følgende uttalelse i NOU nr. 20 fra 2011, *Ungdom, makt og medvirkning*: ”Her [læreplanen] er det tydeliggjort at skolen skal forberede nye generasjoner til deltagelse i demokratiske prosesser og stimulere til samfunnsengasjement” (Barne- og likestillingsdepartementet, 2011, s. 22).

Tanker om medborgerskap og samfunnsansvar kan knyttes direkte til temaet om privat forbruk. Når vi ser av vitenskapelige undersøkelser og offentlige dokumenter at dagens forbruksnivå på mer eller mindre lang sikt ikke er bærekraftig – altså at vårt forbruk truer framtidens samfunn – blir spørsmålet om forbruk på mange måter et spørsmål om samfunnsansvar. Har borgerne et utvidet ansvar for samfunnsforvaltningen og dermed en plikt til å handle på en slik måte at samfunnet blomstrer, eller er forvaltningen overgitt til folkevalgte, og borgernes plikt er overfor seg selv og sine egeninteresser? Gjennom sine tekster kan læreboken velge å innta en stilling som favoriserer den ene eller andre tilnærmingen til medborgerskap og samfunnsansvar. Når vi ser at skolen som institusjon legger et aktivt medborgerskap og demokratisk deltaking til grunn for opplæringen i samfunnsfag, og da også i et tema som *forbruk*, mener jeg det er interessant å undersøke om lærebøkernes framstillinger deler denne tilnærmingen gjennom sin framstilling av temaet.

1.4 – Læreboken

Når lærere skal planlegge undervisning, framstår læreplan og lærebok som de to viktigste ressursene (Solstad, 2003). Harald Liebich deler også dette synet. I kronikken *Læreboka er under press*, skriver han følgende: ”Til alle tider, i alle verdenshjørner og på alle nivåer i utdanningen har læreboka vært hovedkilden til de fagtekstene eleven eller studenten trenger i læringsarbeidet” (Liebich, 2012). Læreboken er ikke bare en kunnskapsbase til bruk for elevene. Den bidrar også i skolens dannelsesarbeid med en funksjon som nasjonal oppdragelseslitteratur. Det er lærebokens særpreg at den danner en felles referanseramme for elever og lærere i skolen. Lærebokens bilder, tekst og oppgaver er ofte utgangspunkt for drøftinger, diskusjoner, analyser, formidling og samtaler i klasserommet. Læreboken er imidlertid kun ett av mange hjelpemidler som læreren kan benytte seg av i klasserommet. Det at jeg bruker lærebokanalyse for å finne svar på oppgavens problemstilling, vil ikke si at jeg forfekter at læreboken determinerer undervisningen fullstendig. Det er de faglige og

pedagogiske betraktningene og refleksjonene den profesjonelle læreren bedriver, som er den egentlige kilden til innholdet i formidlingen i skolen (Dale, 1993, s. 11, 17-19; Gilje, 2001, s. 63-78). Men slike betraktninger og refleksjoner gjøres i varierende grad, og der disse reduseres eller uteblir, er det som regel læreboken som blir det styrende verktøyet i undervisningen. Læreren kan også velge å benytte seg av arbeidsbøker, lærerveiledninger, ekstramateriell, eksisterende undervisningsopplegg, nettsider osv., men jeg har i denne oppgaven valgt å benytte meg av et snevert lærebokbegrep, og konsentrere meg om den pedagogiske teksten i de utvalgte lærebøkene. Siden forfatterne kan si mye både gjennom sin vektlegging og fremheving av noen tekstdeleer og utelatelse av andre tema, må analysen hefte seg med både det som er skrevet, men også det som mangler.

1.5 – Lærebokforskning

I norsk skole har læreboken alltid stått sentralt i undervisningen. Ved flere anledninger gjennom historien har lærebokens overflødighet blitt spådd, men selv etter teknologiens inntog i klasserommet, har læreboka vist seg å være både tilpasnings- og overlevelsesdyktig. Gjennom historiske komparasjoner kan man se at læreboktekstene for de ulike skolefagene har gjennomgått betraktelige endringer, både i form og i innhold (Skrunes, 2010, s. 15). Svein Lorentzen framholder læreboka i grunnskolen som en betydningsfull aktør i den norske nasjonsbyggingsprosessen. Han har analysert nasjonsbyggingen i lærebøker i samfunnsfag og historie fra 1814 og fram til i dag (Lorentzen, 2005, 2009). Lorentzen undersøker framstillingen av hele Norges historie fra 1814 til 2000, men studien er interessant i dette tilfellet grunnet den sentrale rollen lærebøker i grunnskolen tillegges i norsk nasjonsbygging. Dette bidrar til å underbygge min påstand, presentert i delkapittel 1.4, om at læreboken har en funksjon som nasjonal oppdragelseslitteratur. Når læreboken tillegges en så sentral stilling i den nasjonale oppdragelse, er dette et element som forsterker forskningsoppgavens aktualitet.

Med en slik stilling i norsk utdanning, er det naturlig at læreboka har blitt et interessant forskningsobjekt, og i Norge har interessen for lærebokforskning økt de senere årene. En spesiell årsak til den økte interessen kan være at den over hundre år gamle tradisjonen med statlig kontroll og sensur av norske lærebøker gjennom Nasjonalt læremiddelsenter ble vedtatt opphevet i år 2000. Nå som den enkelte skole selv kan velge fritt blant en flora av lærebøker, øker også interessen for å studere disse pedagogiske verktøyene nærmere. Høgskolen i Vestfold startet sitt omfattende forskningsprosjekt ”Valg, vurdering og kvalitetsutvikling av

lærebøker og andre læremidler” i 1999, og opprettet Senter for pedagogiske tekster og læreprosesser to år senere. Dagrun Skjelbred og Bente Aamotsbakken har vært store bidragsytere, blant annet med sine to bøker, *Norsk lærebokhistorie I og II* (Skjelbred & Aamotsbakken, 2008, 2009).

Egil Børre Johnsen er en annen sentral skikkelse innen lærebokforskning. I 1993 gav han ut boken *Textbooks in the Kaleidoscope – A Critical Survey of Literature and Research on Educational Texts*, hvor han presenterer en oversikt over internasjonal og skandinavisk lærebokforskning. I boken deler han inn forskningsfeltet i fire områder: 1) historiske undersøkelser, hvor fokus ligger på eldre lærebøker; 2) en ideologisk forskningstradisjon, hvor politiske, sosiale og kulturelle forhold står i sentrum; 3) bruken av lærebøker, hvor bruk, kunnskap og undervisning er i fokus; 4) utvikling av nye lærebøker, hvor Johnsen blant annet redegjør for forfatternes, forlagets, læreplanens og markedets påvirkning på nye lærebøker (Johnsen, 1993). Denne forskningsoppgaven faller inn under Johnsens andre forskningsfelt, der fokuset er politiske, sosiale og kulturelle forhold.

Magne Angvik har gitt ut en oversikt over lærebokforskning i Vest-Europa, og i hans artikkel, *Skolebokanalyse som tema for lærerutdanning og forskning*, drøfter han metodologiske og analytiske utfordringer med lærebokanalyse. Denne artikkelen vil jeg nytte i neste kapittel. I 2010 gav professor i religionspedagogikk ved Norsk Lærerakademi, Njål Skrunes, ut sitt bidrag til fagfeltet, *Lærebokforskning*. Boken er interessant, også utenfor kristendoms- og religionsfaget, da han presenterer en oversikt over forskningsfeltet og drøfter analytiske og metodiske tilnærminger til lærebokforskning (Skrunes, 2010).

Innenfor samfunnsfaget og denne forskningsoppgavens tema, forbruk og samfunnsansvar, er Kjetil Børhaug og Jonas Christophersens bok, *Autoriserte Samfunnsbilder – kritisk tenkning i samfunnskunnskap*, særlig interessant. Her analyserer forfatterne norske samfunnskunnskapsbøker i bruk i skolen i dag, og lærebøkernes framstilling av tema som demokratiske verdier, norsk kultur, internasjonal politikk og forbruk undersøkes. Særlig sistnevnte er interessant i denne sammenheng. I sin bok undersøker Børhaug og Christophersen (2012) blant annet bruken av begrepet *forbruk* i lærebøkene, framstillinger av hva eller hvem som påvirker forbruket og historiske komparasjoner av forbruk, samt hvordan forbruket påvirkes av politikk. Min forskningsoppgave skiller seg fra Børhaug og Christophersens undersøkelser, da jeg i denne oppgaven er interessert i ett spesielt aspekt ved

forbruket. Jeg interesserer meg for den delen av forbruksfenomenet som knytter seg til den medborgerskaplige dimensjonen *samfunnsansvar*, og vil undersøke hvordan lærebøkene ivaretar dette fenomenet gjennom sine framstillinger.

Det finnes også tidligere leverte masteroppgaver som, med ulike hensikter, utfører en kvalitativ lærebokanalyse. De følgende oppgavene har vært interessante i forbindelse med denne forskningsoppgaven, både med tanke på metodisk tilnærming og analytiske refleksjoner. Øystein Myksvoll Lande (2007) søkte å utvikle en standardisert og relativt enkel modell for å vurdere og velge lærebøker i samfunnsfag. Heidi Valved (2012) gjennomførte en kvalitativ innholdsanalyse av norske samfunnsfagsbøker til bruk i videregående skole for å vurdere tekstenes problematisering av demokratiet.

1.6 – Oppgavens disposisjon

Oppgaven er inndelt i fem hovedkapitler, med litteraturliste mot slutten. Kapittel to åpner med å presentere og redegjøre for relevant teori som trekkes inn både i analysen og i drøftingen av resultatene i kapittel fire, men som også kulminerer i et metodisk verktøy for analyse i kapittel 3. I kapittel tre vil jeg drøfte og begrunne metodiske vurderinger gjennom teoretiske refleksjoner. Metodekapittelet følges av kapittel fire hvor jeg presenterer resultatene fra den gjennomførte analysen og drøfter denne empirien i lys av aktuell teori og med oppgavens problemstilling i sentrum for drøftingen. I det avsluttende kapittelet oppsummeres hovedfunnene fra de foregående kapitlene, og funnene settes i sammenheng med oppgavens problemstilling og fokusområde. I tillegg ønsker jeg å presentere et avsnitt som redegjør for mine refleksjoner hva angår forskningsoppgavens implikasjoner for undervisning i forbrukstemaet, samt noen avsluttende kommentarer om hvorvidt oppgaven medfører noen interessante spørsmål for videre forskning.

Kapittel 2 – Teori

Gjennom dette kapittelet skal jeg se nærmere på hvordan fenomenet *forbruk* kan knyttes til medborgerskap og samfunnsansvar, og hvordan den abstrakte størrelsen *forbrukeren* kan tillegges makt og ansvar, avhengig av hvordan den beskrives. I tillegg vil jeg redegjøre for republikansk og liberal medborgerskapsteori med fokus på samfunnsansvar. Forbruk kan defineres og forklares på mange ulike måter, fra offentlig forbruk til forbruk av frie goder, fra et realøkonomisk til et finansøkonomisk perspektiv på fenomenet. Men denne forskningsoppgaven er ikke opptatt av *alle* aspekter ved forbruk, men ved *ett bestemt* aspekt ved forbruket. Oppgaven vil beskjefte seg med den siden av privat forbruk som kan kobles til *samfunnsansvar*. Ansvar for det utvidede fellesskapet eller familien, ansvar for samfunn eller egeninteresse. Teorikapittelets overordnede mål er å munne ut i en operasjonalisering av teorien med sikte på å utforme en metodisk plan for analyse av lærebøkene for å kunne finne svar på denne problemstillingen.

2.1 – Forbruk og medborgerskap

Hensikten med dette delkapittelet er å kunne konstruere det første leddet i analyseverktøyet, nemlig en undersøkelse av hvordan lærebøkene beskriver forbruk.

Hva som definerer et forbrukerkjøp, ble gjort entydig i Norge gjennom innføringen av Forbrukerkjøpsloven i 2002. Her står det at ”Med forbrukerkjøp menes salg av ting til en forbruker når selgeren eller selgerens representant opptrer i næringsvirksomhet” (Forbrukerkjøpsloven, 2002). Det mer generelle begrepet, *forbruk*, nyttes imidlertid ofte i langt videre definisjoner enn dette. Andersen, Clement, og Kristensen (2011) argumenterer for at de siste års utvikling har skapt et samfunn som omformer medborgere til forbrukere og vice versa. Vi er blitt forbrukere av de fleste av livets aspekter, fra politiske standpunkter til barnehagevalg og eldrepleie. Også Alan Aldridge (2003) nytter en utvidet forståelse av forbruk (consumption). I hans bok, *Consumption*, argumenteres det for at vi skaper identitet gjennom forbruk. Vi forbruker reiser, religion, politikk, sport, osv. Også gjennom ikke å forbruke er vi forbrukere av en bestemt livsstil (Aldridge, 2003, s. 1-27). Det kan virke som om forbruk infiltrerer alle av livets aspekter, og at borgere uttrykker sin tilhørighet, identitet, sin lojalitet og sin tillit gjennom forbruket. Forbrukeren, kan det argumenteres for, er blitt den nye medborgeren.

På den andre siden finnes Yiannis Gabriel og Tim Langs refleksjoner i deres bok, *The unmanageable consumer*. De ser på sammenhengen mellom forbruk og medborgerskap. Blant annet spør de om konsumerisme er én måte medborgerskap gjør seg gjeldende gjennom, eller om de er to uforenlige roller. Medborgerskap, argumenterer de for, uttrykker et grunnleggende premiss om likhet mellom borgere, mens forbrukskulturen genererer og lever av ulikhet, for eksempel forholdet mellom produsent og forbruker. Borgere har sosiale, økonomiske og politiske rettigheter, men også plikter og ansvar. Forbrukere har bare forbrukerrettigheter, samt ”beskyttelse” gjennom markedsregulerende tiltak fra myndigheter. Borgere engasjerer seg kollektivt for å påvirke og forbedre samfunnet de lever i, mens forbrukere bare er opptatt av å tilfredsstille sine egne behov. Til sist nevner de at borgere engasjerer seg i den offentlige sfære, mens forbrukere trekker seg tilbake til sitt personlige fluktsted (Gabriel & Lang, 1995, s. 174-176). Dette siste argumentet finnes også uttrykt gjennom Alan Aldridge (2003, s. 92-93), da han argumenterer for at det stadig økende forbruket – konsumerismen – leder til en økende grad av individualisme og fører til en svekkelse av fellesskap og samfunn. Basert på dette er ikke rollen som medborgere, med rettigheter, plikter og ansvar, forenlig med rollen som forbruker. Faktisk er de på mange måter rene motsetninger.

Samtidig har det vokst fram en debatt omkring en ny ”type” medborger, nemlig forbruker-medborgeren (consumer citizen – consumer citizenship). Professor Sue McGregor skriver at vi for første gang finner medborgerskap i forbruk. Det er ikke lengre mulig å skille klart mellom medborgerskap og samfunnsansvar på den ene siden, og forbruk og egeninteresse på den andre. Hun skriver at det, gjennom fenomenet med transnasjonale konserns sosiale ansvar, har oppstått en politisering av forbruk. Det betyr at mennesker med interesse og engasjement for miljøsaker, sosiale og politiske rettigheter, kjønns-, arbeids- og/eller fattigdomsproblemer, har blitt politiske deltakere gjennom varemarkedet. Vi finner i dag en tendens til å se forbrukeren som en engasjert medborger – en borger først, dernest en forbruker, skriver McGregor (2002). Om dette er et fenomen skapt gjennom bevisste forbrukere eller en markedsstrategi fra produsentenes side er vanskelig å si, men gjennom økt fokus på ”ansvarlig forbruk” finner forbrukerne også flere valgmuligheter. Fair Trade, Nyt Norge og økologiske varer er noen eksempler på forbruksartikler hvis opprinnelsesland, produksjonsmetode eller sosialt ansvarlige politikk appellerer til ”den ansvarlige forbrukeren”. Også Gabriel og Lang (1995) presenterer denne bevisste og ansvarlige forbrukeren i sin drøfting. Det kan argumenteres for at enhver forbruker har en *stemme* i

vedlikeholdet av markedsstrukturene, og hver gang de kjøper noe, kaster de sin stemme i urnen. En ansvarlig forbruker, en bevisst og moralsk forbruker, en forbruker som handler i tråd med sine politiske og sosiale overbevisninger, kan velge produkter som ivaretar ens egne politiske synspunkter. Denne forbrukeren "(...) must occasionally be prepared to sacrifice personal pleasure to communal well-being" (Gabriel & Lang, 1995, s. 175). Med andre ord må den forbrukeriske medborger være i stand til å avstå fra deler av sitt forbruk, eller velge andre varer enn først tiltenkt for å kunne spille på lag med egne verdier. Gjennom et slikt bevisst forbruk vil det oppstå en kobling mellom forbruk og medborgerskap, og man kan se konturene av en medborgerrolle også på varemarkedet.

På mange måter kan de to fenomenene forbruk og medborgerskap framstå som motpoler, der det ene fenomenet underminerer det andre. Men på andre måter kan forbruk sees på som en nye type medborgerskap, der medborgere uttrykker sine standpunkter gjennom et bevisst forbruk. For å kunne ivareta samfunnsansvar gjennom framstillingen av forbruk kreves det en sammenheng mellom de to fenomenene, og det blir interessant å undersøke om lærebøkene framstiller forbruk som et isolert fenomen, noe som foregår ved siden av samfunnsengasjement og –ansvar, eller som en påvirkningskanal for borgere. Dersom førstnevnte forklaring benyttes av lærebøkene, kan forbruket "miste" sin makt. Det vil si at man risikerer at elevene – forbrukerne – ikke blir bevisste sin påvirkningskraft og dermed unnlater å forbruke basert på egne overbevisninger eller til det beste for samfunnet. Gjennom denne sistnevnte tilnærmingen finner vi en klar kobling mellom samfunnsansvar og forbruk. Forbruket kan nyttes til å kommunisere tilhørighet, politiske standpunkter og verdisyn, med andre ord forsøke å påvirke og ta ansvar i utformingen av samfunnet. Forbrukeren kan for eksempel velge frukt og grønnsaker produsert i Norge for å støtte norsk jordbruk, Fair Trade-sertifisert kaffe for å støtte opp under arbeidere i kaffeproduserende land eller falsk pels for å demonstrere sin motvilje mot pelsdyrnæringen.

I likhet med *forbruk*, kan også den abstrakte størrelsen, *forbruker*, forklares på forskjellige måter, og avhengig av hvilken tilnærming man lener seg til, vil også forbrukeren kunne knyttes til, så vel som skilles fra, medborgeren.

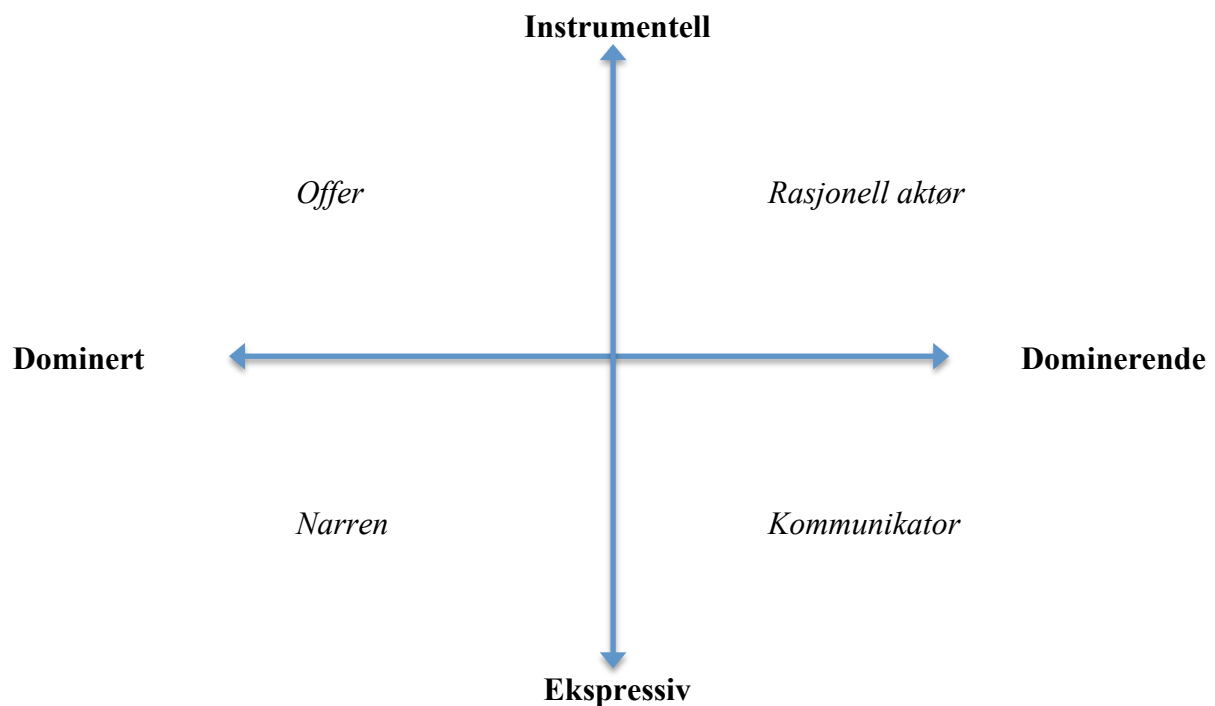
2.2 – Forbrukeren

Dette delkapittelet vil være utgangspunktet for analysemetodens andre ledd, nemlig hvordan lærebøkene beskriver forbrukeren. Dette er et viktig steg for å kunne undersøke hvordan lærebøkene ivaretar samfunnsansvar gjennom sin framstilling av privat forbruk. For måten de beskriver forbrukeren på vil si mye om hvordan de tillegger forbruket et samfunnsansvarlig aspekt ved siden av den funksjonen det har til å tilfredsstille individuelle behov. Gjennom å definere forbrukeren med et sett egenskaper, eller mangel på egenskaper, setter man teoretiske rammer for forbrukerens handlingsrom. Gjennom lærebøkens forklaringer av denne størrelsen, vil de kunne tillegge eller frata forbrukeren makt og ansvar i samfunnet. Dersom lærebøkene definerer forbrukeren på en måte som fratar denne ansvaret for sitt forbruk, og underminerer makten forbrukerne har til å påvirke samfunnet, kan elevene forbli ubevisste sin påvirkningskraft, og koblingen mellom forbruk/forbrukere og samfunnsansvar svekkes.

I det følgende ønsker jeg å presentere ulike syn på forbrukeren – forbrukertyper – med det mål for øye å kunne identifisere slike framstillinger i lærebøkene, og på den måten si noe om hvordan samfunnsansvaret ivaretas gjennom lærebøkens framstilling av forbrukerne.

2.2.1 – Forbrukertyper

Alan Aldridge (2003) presenterer en typologi for ulike typer av forbrukere i boken *Consumption*. Her argumenterer han for at forbrukertyper kan identifiseres gjennom to grunnleggende problemstillinger. For det første er det et spørsmål om makt. Er det forbrukerne som har makten og som styrer markedet og tvinger produsenter til å tilby det de vil ha? Eller er forbrukernes ønsker og behov implementert i dem gjennom massiv reklame, markedsføring og påvirkning fra blant annet massemedia og ungdomsidoler som gjør at de trakter etter det produsentene ønsker å tilby? Den andre grunnleggende problemstillingen omhandler forbrukets funksjon. Er forbruket instrumentelt betinget, som et praktisk hjelpemiddel – altså bilen utelukkende som et praktisk transportmiddel? Eller er forbrukersamfunnet kjennetegnet av et samfunn av symboler hvor man kommuniserer gjennom forbruk om sin egen sosiale klasse, status og identitet – bilen som et statussymbol? Klassifiseringen av forbrukere kan illustreres i følgende figur:

(Aldridge, 2003, s. 16)

Figur 2.1 – Forbrukertyper i vestlig diskurs

Den horisontale aksen representerer den objektive maktdimensjonen og skiller de sterke forbrukerne, *rasjonell aktør* og *kommunikator*, fra de typene av forbrukere som domineres av markedskrefter og –føring, *offer* og *narren*. Den vertikale aksen representerer den subjektive forbruksorienteringen og skiller de instrumentelt motiverte *rasjonelle aktørene* og *ofrene* fra de ekspressive *kommunikatorene* og *narrene*.

Verdt å nevne er kommentarene Aldridge (2003, s. 17) selv poengterer i sin bok. Modellen illustrerer ikke forbrukere selv, men bildet av forbrukerne i vestlig diskurs, altså en framstilling av teoretiske *typer* av forbrukere. De underliggende dimensjonene er viktigere enn typene selv. Men en læreboks framstilling av forbrukere med gitte egenskaper kan imidlertid bidra til å gi leserne et selvbilde eller en selvkonstruert identitet som kan ligne disse typene. Mellom de fire bildene av forbrukere ligger grunnleggende drivkrefter bak forbruket vårt, og de fire typene er kun illustrasjoner av ytterpunkter. Aldridges tredje kommentar legger vekt på at den horisontale aksen representerer makt, ikke rasjonalitet. Selv om *narrene* eller *ofrene* ofte framstilles som irrasjonelle i vestlig diskurs av forbruk, er ikke forbruksvalgene deres nødvendigvis irrasjonelle, men dimensjonen beskriver maktforholdet i forbrukersamfunnet. Videre følger en kort beskrivelse av de fire typene illustrert i figur 2.1.

Den rasjonelle aktør

Den rasjonelle aktøren beskrives som opplyst, kalkulerende og rasjonell i sine avgjørelser. Han/hun styres ikke av markedet, men kan navigere i ”mylderet” av varer og tjenester og velger basert på egeninteresse og veloverveide avgjørelser. Forbruket er instrumentelt betinget, det vil si at forbrukeren forbruker varer og tjenester hvis funksjon er instrumentelle, ikke som ledd i en kommunikasjon utad (Aldridge, 2003, s. 17-19). Den rasjonelle aktøren ansvarliggjøres for sitt eget forbruk. Rasjonalitet er en subjektiv størrelse, og det at aktøren er rasjonell i sine avgjørelser, betyr ikke at denne forbrukertypen har et miljøbevisst, sosialt ansvarlig eller på annen måte ansvarlig forbruk, men at aktøren foretar selvstendige og rasjonelle valg basert på egne overbevisninger. Når denne aktøren i tillegg dominerer markedet, altså at han/hun ikke lures eller påvirkes til å forbruke noe han/hun ikke faktisk ønsker, fører det til at den rasjonelle aktør selv er ansvarlig for sitt forbruk, og kan forbruke varer og tjenester ut fra egne standpunkt eller overbevisninger.

Kommunikatoren

Kommunikatoren er også en type forbruker som makter å selvstendig navigere i markedet og foreta bevisste forbrukervalg. På mange måter ligner kommunikatoren den rasjonelle aktør, men skiller seg på et viktig punkt. Der den rasjonelle aktørens forbruk var instrumentelt betinget, forbruker kommunikatoren for å kommunisere. Forbrukeren identifiserer varer og tjenester som symboler, og forbruk som en måte å kommunisere til omverdenen på. Forbruket er ikke tilfeldig, men fungerer som en beskjed til omverdenen (Aldridge, 2003, s. 19). Også kommunikatoren blir på denne måten stilt ansvarlig for eget forbruk. Denne forbrukeren evner å dominere i markedet og bruke det til egen fordel. Dermed er han/hun i stand til å velge eller velge bort varer og tjenester basert på egne overbevisninger. Når forbrukeren så stilles overfor valget mellom flere varianter av til dels samme produkt, er han/hun selv ansvarlig for det valget som blir tatt.

Offeret

Aldridge (2003, s. 19-20) presenterer offeret som en mislykket rasjonell aktør. Grunnet manglende informasjon, svindel, forfalskninger eller annet lureri, mislykkes ofrene å navigere i markedet og ender opp som dominerte aktører. De skiller seg fra den rasjonelle aktøren gjennom manglende makt, og domineres av aktører i et marked som opptrer villedende eller underkommunisierende. På denne måten overdras ansvarliggjøringen fra forbrukeren til det

abstrakte markedet. Det blir vanskelig å forbruke på en ansvarlig eller rasjonell måte når markedet villeder aktørene.

Narren

I narren finner vi den mest dominerte og markedsstyrte forbrukertypen i Aldridges figur. Denne typen narres av markedsføring til å forbruke produkter for å kommunisere en status eller identitet som er konstruert av markedet selv. Narren opplever konstruerte behov og styres i den retningen som tilbydere selv staker ut gjennom markedsføring for sin egen fortjenestes skyld (Aldridge, 2003, s. 20-23). På samme måte som med *offeret*, overdras ansvarligheten for forbruket fra aktøren til markedet. Narren kan ikke stilles ansvarlig for egne valg dersom disse valgene er styrt av andre.

I Alan Aldridges typologi av forbrukere er det viktig å poengtere at hovedinteressen for denne forskningsoppgaven ikke ligger i selve typene som framstilles, men i de dimensjonene de opererer i, og da spesielt vil oppgaven interessere seg for dimensjonen som illustrerer makt. Lærebøkene i ungdomsskolen kan velge å framstille forbrukere på flere forskjellige måter: Som dominerte av markedsføring og reklame, som opplyste kommunikatorer av status og identitet, som ofre for et villedende marked med et behov for beskyttelse gjennom forbrukerrettigheter, eller som rasjonelle aktører i et oversiktlig marked med et instrumentelt forbruk, uinteressert i hva deres forbruk kommuniserer om status. Det mest interessante er imidlertid hvordan forbrukeren framstilles langs de to aksene i figuren. Blir forbrukeren plassert til høyre langs x-aksen (dominert-dominerende) framstilles han/hun som dominerende i markedet, og ansvarliggjøres på denne måten for sitt eget forbruk. Da er forbrukeren i stand til å navigere i markedet og velge varer og tjenester som tilfredsstiller sine standpunkter og sine overbevisninger. Om forbrukeren faktisk velger å gjøre det er en annen sak. Dersom forbrukeren i motsatt fall plasseres til venstre langs x-aksen framstilles han/hun som dominert av markedet, og mister med det en del av ansvaret for eget forbruk. Som nevnt ovenfor; det er vanskelig å velge varer som tilfredsstiller personlige krav – for eksempel økologiske varer – dersom man ikke vet hvor man skal finne slike varer, varene ikke er tilstrekkelig merket, eller informasjonen som oppgis er villedende. Det samme gjelder om lærebøkens plassering av forbrukerne langs y-aksen (instrumentell – ekspressiv). Gjennom å plassere en forbruker høyt oppe langs y-aksen underminerer lærebøkene forbrukets symbolske kraft. Ved å si at forbrukere handler utelukkende for å tilfredsstille et instrumentelt behov, fjernes den kommuniserende effekten et forbruk kan ha. På samme måte som en pin fra et

politisk parti på jakkeslaget symboliserer politisk ståsted, kan en el-bil symbolisere forbrukerens bevissthet omkring miljøhensyn. Samfunnsansvar handler også om kommunikasjon. Å gi uttrykk for sine overbevisninger gjennom symbolikk for å kommunisere standpunkt, kan bidra til å skape bevissthet og engasjement rundt en politisk sak eller sosial konflikt. Rollemodeller og idoler har påvirkningskraft. På motsatt side kan en overfokusering på forbrukets symbolske kraft føre til en avmakt i forbrukermarkedet. Dersom lærebøkene forfekter at alt forbruk kommuniserer status, identitet eller politiske standpunkt, kan varemarkedet fort bli uoversiktlig, og forbrukerne kan miste kontrollen i symbolikkjungelen.

Hvordan lærebøkene framstiller forbrukeren i sine tekster og måten de velger å beskrive denne aktøren på, kan kobles til hvordan de identifiserer forbrukeren med den samfunnsansvarlige medborgeren. Avhengig av hvordan forbrukeren framstilles, vil samfunnsansvar som fenomen ivaretas i større eller mindre grad fordi lærebøkene, gjennom beskrivelsen av forbrukeren, vil beskrive en aktør med mer eller mindre makt i markedet og dermed en aktør som i større eller mindre grad kan ansvarliggjøres egne forbruksvalg. Om forbrukeren ”frarøves” sin påvirkningskraft og makt i samfunnet gjennom lærebøkernes framstillinger, underminerer de det samfunnsansvaret som kan kommuniseres og utøves gjennom forbruket.

2.3 – Samfunnsansvar i demokratiteori

Ovenfor så vi at samfunnsansvar kan være et aspekt av forbruk, og borgere kan gi uttrykk for sine prioriteringer og standpunkter gjennom et bevisst forbruk. Også gjennom å avstå fra forbruk, uttrykkes en holdning til samfunnskulturen. I dette kapitlet skal vi se nærmere på hva som ligger i begrepet samfunnsansvar. Med utgangspunkt i de to motpolene republikansk og liberal demokratiteori, vil jeg redegjøre for deres syn på samfunnsansvar. I hver leir finner vi bestemte syn på medborgerskap, og fra disse synene springer dimensjonen samfunnsansvar ut. Det er to punkter jeg mener er verdt å nevne før vi begynner. For det første representerer de følgende tilnærmingene til demokrati og medborgerskap teoretiske redegjørelser. Det er ikke beskrivelser av reelle samfunn, men et verktøy for diskusjon og refleksjoner omkring samfunnsstyring. For det andre har demokratiteoriene sitt utspring i de klassiske forståelsene for demokrati. Denne oppgaven vil imidlertid rette sitt fokus på hvordan modellene forstås i dag, og fokuset i redegjørelsen vil ligge på perspektivenes syn på medborgeraspektet

samfunnsansvar. Dette gjøres fordi oppgaven tar utgangspunkt i forholdet mellom det private forbruket og samfunnsansvar, og den følgende teoretiske ballasten vil nyttes i analysen av lærebøkene og drøftingen av resultatene. Dette delkapittelet vil fungere som utgangspunkt for lærebokanalysens tredje steg. Gjennom dette steget vil jeg undersøke hvilken medborgerskapstype som kommer til uttrykk gjennom lærebøkens framstillinger i kapitlene som omhandler forbruk. Dette vil brukes for å redegjøre for hvordan samfunnsansvar ivaretas gjennom disse framstillingene.

2.3.1 – Republikansk demokratiforståelse

Republikk ('republic') stammer fra det latinske *res publica* – "det offentlige" (Berg, 2014) og impliserer at lederne anser alt innenfor rikets geografiske grenser som sin eiendom. Ledelse er imidlertid en offentlig sak – lederne er borgerne og borgerne er lederne. Offentlighet – det å være åpen og tilgjengelig i kontrast til å være lukket og privat – og selvstyre blir dermed essensielle elementer av republikanismen (Dagger, 2002, s. 146). Offentlighet impliserer en tilgjengelighet, gjennomsiktighet og inkludering i styret av samfunnet. Politikk er en offentlig affære og bør dermed foregå åpent, i offentligheten. Selvstyre impliserer en råderett over politiske anliggender og en inklusjon i diskusjoner og avgjørelser som angår samfunnet. Råderetten gjelder naturligvis ikke for borgeren selv, men borgerne som et fellesskap. I republikansk demokratiforståelse, står begrepet *civic virtue* sentralt. Som medlemmer av et fellesskap, et samfunn, må borgerne være villige til å heve seg over personlige inklinasjoner og se bort fra egeninteresse og egoistiske handlinger når det er nødvendig for å handle for samfunnets beste. Borgere som handler på denne måten, utviser *civic virtue* (Dagger, 2002, s. 147). Republikanismen ser borgerne som tenkende individer som handler ut ifra en idé om hva som er samfunnets felles beste, innenfor en lovformet ramme de selv har vært med å forme. Deres deltakelse virker positivt og utviklende ikke bare for samfunnet, men også for dets borgere (Børhaug, 2007, s. 49). Staten tillegges en rolle som beskytter for borgernes rettigheter og mot ytre fiender. Den skal sørge for frie og uavhengige liv for dens medlemmer, og for å kunne fungere som dette, krever den sin egen opprettholdelse gjennom borgernes deltakelse (Strømsnes, 2003, s. 11-28).

... og samfunnsansvar

For Rousseau er den sanne medborger i republikansk tankegang den som setter til side alle sine personlige behov av hensyn til samfunnets beste (Dagger, 2002, s. 151), altså en form for

altruisme. Samfunnet eksisterer gjennom dets borgere, men er samtidig mer enn summen av borgerne. Det er et fellesskap hvis eksistens garanterer borgernes utfoldelse og utvikling, frihet og inkludering, men innenfor de rammene som folket selv har skapt. En medborger handler ikke ut ifra egeninteresse, men fra samfunnets interesser. Richard Dagger skriver at ”The republican citizen is not someone who acts arbitrarily, impulsively, or recklessly, but according to laws he or she has a voice in making” (Dagger, 2002, s. 147). Dette gjelder borgernes handlinger både i den private og i den offentlige sfære. De har et utvidet ansvar i samfunnsforvaltningen, gjennom deltakelse i politiske prosesser og påvirkning av disse. Denne deltakelsen fordrer en etisk refleksjon rundt hva som er fellesskapets beste, og hvordan et slikt resultat kan oppnås. Handlinger skal ikke bare begrunnes ut ifra hva som best ivaretar ens egne interesser, men hva som gagnar samfunnet.

I republikansk demokratiforståelse har borgerne reell innflytelse på den politiske hverdagen og agenda, men stilles også direkte til ansvar for egne handlinger. Gjennom deltakelse i de politiske prosessene som leder fram til en avgjørelse, oppnår ikke bare borgeren at hans/hennes stemme blir hørt, at sine synspunkter blir tatt hensyn til, men hun gjør også sin plikt overfor det demokratiske samfunnet. Ekte medborgerskap (true citizenship) ut fra en republikansk tilnærming, skriver Dagger (2002, s. 157), krever en forpliktelse til det felles beste, samt aktiv deltakelse i offentlige anliggender. I enhver borger ligger det et ansvar for samfunnet, for dets overlevelse, og for å handle i tråd med samfunnets beste, selv om dette skulle stride mot private interesser.

... gjennom forbruk

Innenfor et samfunnsfaglig tema som forbruk, mener jeg republikanismen utvikles til noe vi gjerne kaller et ”ansvarlig forbruk”. Dette gjør seg kanskje først og fremst gjeldende i å redusere et overdådig forbruk – en beskrivelse som kan være svært treffende i rike land som Norge. Ved å reflektere over eget forbruk og sette spørsmålstegn ved behovet for å kjøpe, kan man kanskje redusere sitt eget private forbruk. Å utvise et ansvarlig forbruk er ikke dermed ensbetydende med utelukkende å redusere sitt forbruk, men å reflektere over eget forbruk. Kanskje skader ditt private forbruk samfunnet – det være seg lokalt, nasjonalt, internasjonalt eller globalt – mer enn det gagnar deg selv. Et annet aspekt ved ansvarlig forbruk er å velge de ”rette” produktene, altså de produktene som best ivaretar samfunnets interesser. Kanskje er det formålstjenlig for nordmenn å velge jordbruksprodukter produsert i Norge for å støtte det

norske jordbruket; å velge Fair Trade-produkter for å støtte de lokale produsentene framfor globale firma; å velge et dyrere produkt av bedre kvalitet framfor billigere produkter som oftere må byttes ut; eller å velge kollektiv transport framfor å kjøpe egen bil for å redusere giftige utslipp?

Kritikken mot deltakerdemokratiet retter seg direkte mot den sentrale ideen om det felles beste. Kritikerne beskriver deltakerdemokratiet mer som et selvrealiseringsprosjekt, der borgerne deltar i de saker hvor selvinteresse er drivende, og politisk engasjement reduseres dermed fra en moralsk plikt overfor fellesskapet til en individuell modell for realisering av egeninteresser (Strømsnes, 2003, s. 11-28). Republikanismens idealer blir også stadig vanskeligere å gjennomføre i et voksende samfunn. I en stor republikk blir fellesskapets beste vanskelig å få øye på, og vanskelig å arbeide mot. Desto større en gruppe er, jo vanskeligere er det å enes om veien å gå og målet en bør strebe mot. Dermed kan det argumenteres for at republikanisme reduseres til en utopi i ethvert større samfunn.

2.3.2 – Liberal demokratiforståelse

Liberal teori, enten det gjelder demokratiforståelse, økonomi, synet på medborgerskap eller annet, begynner med individet. Det er individet som er i sentrum, og det overordnede målet med liberal teori vil være å maksimere individuell frihet. Det finnes imidlertid ikke enighet om hvordan veien skal stakes ut. John Locke og John Stuart Mill er kanskje de to personene som har hatt mest innflytelse i utformingen av det teoretiske fundamentet for systematisk liberal teori. Felles for de to er tanken om en minimaliststat. En stats sentrale oppgave er å legge til rette for individets frihet, og sikre at så lite som mulig kan forstyrre denne friheten. Mill argumenterte for at den individuelle friheten og staten til enhver tid er i opposisjon. Ved å øke statens handlekraft vil en redusere individuell frihet og vice versa (Schuck, 2002, s. 131-144). Statlige inngrep kan bare forsvares dersom utøvelse av individuell frihet går på bekostning av andres rett til å utøve sin frihet. Hvordan blir da bildet av den liberale medborgeren?

Den liberale medborgeren, skriver Schuck (2002, s. 131-144), blir et individ blant mange, overlatt til sine egne avgjørelser og overbevisninger, autonom og fri. Borgeren må selv bestemme hvilken type medborger han eller hun ønsker å være. Noen vil for eksempel føle tiltrekning mot politikken, mens andre vil trekke seg tilbake til omgivelser utenfor politiske

engasjementer. Fra denne klassiske liberalistiske demokratiforståelsen trakk Joseph Schumpeter linjer til teorien om konkurransedemokratiet. Schumpeter tok utgangspunkt i kritikken av republikansk demokratiteori, og satt spørsmålsteget både ved eksistensen av ”det felles beste” for alle, samt borgernes vilje og evne til å komme fram til slike løsninger. Han identifiserte demokrati som en politisk *metode*, altså en måte å organisere samfunnet og statsmakten på for å nå liberalismens overordnede mål: frihetsmaksimering. Gjennom regelmessige valg av styresmakt, kunne borgerne sikre seg mot regjeringens tyranni (Held, 2006, s. 163). Statens overordnede oppgave ble å opprettholde individuell frihet for sin borgere, men borgerne hadde ikke noe videre ansvar overfor staten.

... og samfunnsansvar

Lengre enn dette strekker ikke borgernes deltakelse i et rendyrket liberalistisk demokrati. Schumpeter selv skrev at velgerne må skjønne at ”(...) once they have elected an individual, political action is his business, not theirs” (Schumpeter, 1976, s. 295, gjengitt i Børhaug, 2007, s. 45). Gjennom liberalistisk demokratiteori hviler det ikke et utvidet ansvar overfor samfunnet på borgernes skuldre. Som vi så i det republikanske demokratiet må borgeren være villig til å ofre personlige behov av hensyn til samfunnets beste dersom det skulle være nødvendig. I liberalismen er det et større fokus på individuelle valg, og friheten til å ta disse valgene. Det største godet er individets frihet, og dersom borgeren velger å gi avkall på sine personlige preferanser til fordel for et fellesskap, står han fritt til å gjøre det. Men dersom borgeren på motsatt side holder på sin frihet til å gjøre noe som ikke gagnar fellesskapet, men kun seg selv, er dette også en selvsagt mulighet – såfremt borgerens handlinger ikke bryter med lover og regler. I Schumpeters konkurransedemokrati har ikke borgerne større innflytelse på politiske avgjørelser enn en individuell stemme i politiske valg, men personer med større politiske ambisjoner har naturligvis muligheten til å følge sine ambisjoner gjennom å engasjere seg i politikken. Dette gir seg til uttrykk i et samfunnsansvar som ikke innebærer mer enn oppslutning om det samfunnet en lever i, og ved å gi sin stemme i politiske valg. Utover dette har ikke borgeren videre forpliktelser overfor et reelt eller innbilt fellesskap og står dermed fritt til å handle utelukkende ut fra egeninteresse.

... gjennom forbruk

Som vi så ovenfor, kan den republikanske tilnærmingen til aspektet samfunnsansvar komme til uttrykk gjennom et ansvarlig forbruk, der borgeren (forbrukeren) kan reflektere over eget

forbruk og sette spørsmålstegn både ved mengde og produkt- og tjenestevalg. Dette for at ikke privat forbruk skal virke hemmende, kunne skade eller være ugunstig for samfunnets felles beste. En slik tankegang er ikke forenlig med liberal tilnærming til samfunnsansvar. I liberal teori har ikke borgeren (forbrukeren) en forpliktelse overfor det ”felles beste”, og kan derfor møte forbrukermarkedet med kun egeninteresse som rådende styremekanisme. Det vil si at forbruket ikke behøver å ta hensyn til hvilke konsekvenser det har for samfunnet, verken det samtidige eller framtidige. Så lenge forholdene ligger til rette for å tilfredsstille sine behov, det være seg puritanske eller overdådige behov, aksepteres det forbruket som må til. Det eksisterer heller ingen motivasjon for å forsøke å påvirke politiske avgjørelser eller vise sitt medborgerskap gjennom forbruket, da den enkelte borger (forbruker) uansett ikke har noen innvirkning på politikken utenom de politiske valg. Som eksempel vil en ’Boikott Israelske varer’-appell virke lite motiverende i et rendyrket liberalt demokrati, da forbrukeren vet at han ikke har innvirkning på politikken gjennom sitt forbruk, men vil kanskje fortsette å forbruke israelske varer av egne private grunner.

Kritikken mot Schumpeters konkurransedemokrati retter seg i hovedsak mot det negative synet på borgere. I konkurransedemokratiet forfektes det at den eneste ønskelige formen for deltakelse er politiske valg – framfor å tre inn i politikken selv, naturligvis. Det følger et minimalistisk syn på statens borgere, hvor de ikke er kompetente nok til å følge den politiske hverdagen, og holdes derfor en armlengdes avstand unna avgjørelser. Av kritikerne regnes dette som en undervurdering av borgernes egenskaper (Børhaug, 2007, s. 45-47).

2.4 – Oppsummering og veien videre

I delkapittel 2.1 presenterte jeg argumenter for og imot en kobling mellom forbruk og medborgerskap. Gjennom forbruket kan borgere gi uttrykk for sine samfunnspolitiske standpunkter ved å velge eller velge bort produkter hvis produksjonsmetode, -sted eller sosiale ansvar stemmer eller ikke stemmer overens med forbrukerens preferanser. Også ved å avstå fra forbruk uttrykkes et standpunkt og en appell til andre. Forbruk blir på denne måten tillagt et ansvarliggjørende aspekt utover det å tilfredsstille borgernes forbruksbehov. Dernest redegjorde jeg for ulike typer av forbrukere, og hvordan denne typifiseringen kunne nyttes til å avgjøre ulike grader av ansvarliggjøring av forbrukernes handlinger. I delkapittel 2.2 presenterte jeg to ulike demokratiske teorier, republikansk og liberal. I den redegjørelsen lå fokuset på hvilken tilnærming de ulike teoriene har til én av flere dimensjoner ved

medborgerskapet, nemlig samfunnsansvar. Jeg argumenterte også for hvordan dette kommer til uttrykk gjennom forbruk.

Forskningsoppgavens formål er å undersøke lærebøker i ungdomsskolen for å finne svar på den ovennevnte problemstilling (se delkapittel 1.2). Gjennom å legge de nylig presenterte teoriene til grunn, ønsker jeg i det følgende å presentere veien videre mot et analytisk verktøy, hvis formål vil være å undersøke lærebøkene med det mål for øye å søke svar på problemstillingen.

Kapittel 3 – Metode

Før vi går i kast med forskningsoppgavens tredje kapittel, ønsker jeg å hente fram oppgavens problemstilling, slik at den er friskt i minne gjennom utformingen av metoden for analyse. Som skrevet ovenfor, er forskningsoppgavens overordnede mål å søke svar på følgende problemstilling:

Hvordan ivaretas samfunnsansvar gjennom lærebøkernes framstilling av privat forbruk og forbrukeren?

Som jeg nevnte i forrige kapittel ligger de tre teoretiske størrelsene, *forbruk*, *forbruker* og *demokratiteori*, til grunn for undersøkelsens tre steg. Første steg vil undersøke om lærebøkene forklarer forbruk som et isolert fenomen i dagens samfunn, eller om forbruket beskrives som en kanal for påvirkning og maktutøvelse, og dermed skaper en kobling mellom forbruk og samfunnsansvar. Steg to vil redegjøre for hvordan lærebøkene beskriver *forbrukeren*, jamfør Alan Aldridges typologi, presentert i forrige kapittel. Avhengig av hvordan forfatterne har valgt å bruke dette begrepet, vil ansvar for forbruket skyves mellom forbrukeren selv og markedskrefter. Det tredje steget søker en sammenheng mellom lærebøkernes framstilling av forbruk og forbruker, og de medborgerskapstankene som representeres gjennom republikansk og liberal demokratiteori. Dette fordi vi gjennom medborgerskap finner dimensjonen samfunnsansvar. På den måten søker steg tre indirekte en kobling mellom framstillingen av forbruk og forbrukeren og den typen samfunnsansvar som de ulike medborgerskapstankene forfekter. Metodiske avveininger og framgangsmåter knyttet til disse tre stegene vil bli nærmere forklart i delkapittel 3.3. Deretter presenteres gjennomføringen av undersøkelsen, før spørsmål om reliabilitet og validitet tas opp. Men først vil oppgaven redegjøre for valg og refleksjoner knyttet til utvalg av analyseobjekter.

3.1 – Utvalg

Å foreta et begrunnet utvalg av lærebøkene er viktig, både med tanke på det store antallet av lærebøker som er tilgjengelig for ungdomsskolen i dag, men også fordi forskningsoppgavens omfang kun tillater et utvalg på to lærebokverk i samfunnsfag. Jeg har valgt å undersøke lærebøker i *samfunnskunnskap*, men ikke i samfunnsfagets to andre tema, *geografi* og *historie*. Grunnen til at jeg har valgt å fokusere utelukkende på samfunnskunnskapsdelen av

faget, er for det første at jeg i denne delen av faget finner den største mengden fagstoff knyttet til forbruk som fenomen. Den andre grunnen til mitt valg er forbrukstemaets karakter innenfor fagene. I geografikapitlene nyttes forbruk som et bakgrunnsteppes for natur- og miljøutfordringer, men er ikke i sentrum for studiene. I samfunnskunnskapskapitlene har forbruk derimot en sentral plassering, og lærebøkene setter forbruket i sentrum for sine tekster og driver opplæring om forbruket og dets ringvirkninger. På denne måten finner jeg i samfunnskunnskapsdelen av lærebøkene et større fokus på forbruk som fenomen, ikke bare på forbruk som én av flere årsaker til forurensning og miljøødeleggelser. Historiebøkene dekker ikke dette samfunnsfagtemaet, og blir av den grunn heller ikke benyttet. Den tredje årsaken til mitt valg, er at samfunnskunnskapsdelen i langt større grad enn geografidelen undersøker forbruket i en samfunnskontekst, altså som en påvirkelig og påvirkende faktor i dagens samfunn. Geografidelen av lærebøkene ser på forbruk som en årsaksforklaring, uten å gå nærmere inn på hva som dette fenomenet til samfunnet.

Nødvendigheten av å begrense utvalget, gjør at flere andre lærebøker velges bort. Et kjennetegn på kvalitative metoder, skriver Johannessen, Tufte, og Christoffersen (2010, s. 32, 103), er forsøket på å hente ut mye informasjon om et begrenset antall informanter. I universet av lærebøker for samfunnsfag i ungdomsskolen, kan lærere velge å nytte seg av til sammen fem ulike verk: Matriks, Monitor, Makt og Menneske, Undervegs og Kosmos. Alle disse bøkene har enten egne bøker i samfunnskunnskap, fysisk skilt ut av de to andre samfunnsfagtemaene, eller egne avdelinger i sine tredelte bøker – samfunnskunnskap, historie, geografi – som tar for seg dette emnet. Når denne forskningsoppgaven benytter en utvalgsstørrelse på to av fem mulige lærebokverk, betyr det at undersøkelsen dekker 40 % av populasjonen. Imidlertid er det viktig å være bevisst at informantene (lærebøkene) benyttes i varierende grad – noen bøker er mer populære enn andre. Det har dessverre vist seg svært vanskelig å innhente salgs- eller brukstall for lærebøkene i ungdomsskolen, ettersom de fleste forlag ikke ønsker eller ikke har mulighet til å oppgi slike data. Ut fra universet av lærebøker har jeg dermed foretatt et strategisk utvalg. Et strategisk utvalg, skriver Johannessen et al. (2010, s. 103), betyr at det foregår et valg mellom alternativer. Bøkene i populasjonen ”samfunnsfagsbøker tilgjengelig for ungdomsskolen” ble gjennomlest i sin helhet, og jeg foretok deretter et taktisk utvalg basert både på innhold og bruk. Det taktiske utvalget henviser til den praktiske gjennomføringen basert på de valg som er tatt (Johannessen et al., 2010, s. 103). Forskningsoppgavens formål er å søke svar på den ovennevnte problemstillingen, og denne problemstillingen står naturligvis sentralt i utvelgelsen av

informanter. Imidlertid ønsker jeg å nytte meg av lærebokverk som er mye brukt, for på denne måten, i størst mulig grad, være i stand til å generalisere mine funn. På bakgrunn av dette ønsket, ble én bokserie ble valgt på bakgrunn av forlagets egne utsagn: ”Etter innføringen av Kunnskapsløftet er *Kosmos* et av de mest solgte nye verkene i samfunnsfag på ungdomstrinnet” (Fagbokforlaget, 2014). Det resterende utvalget ble utført på bakgrunn av bøkens innhold, og med problemstillingen stående sentralt. Etter gjennomlesning valgte jeg den bokserien jeg mener skiller seg mest fra *Kosmos*-serien. Dette for å få de to mest forskjellige utgangspunktene for analyse, og gjøre komparasjonen av de to bokseriene mer interessant. Cappelen Damms Monitor-serie i samfunnskunnskap ble utgitt i tidsrommet 2006-2008 for elever og lærere ved årstrinnene 8-10 (Til informasjon ble første bok, Monitor 1, utgitt før forlaget Cappelen slo seg sammen med Damm Forlag, men i denne oppgaven har jeg, for enkelthets skyld, valgt å beskrive alle de tre Monitor-bøkene som produkter fra Cappelen Damm Forlag). Forlaget Cappelen Damms lærebokserie for samfunnsfag for ungdomstrinnet, Monitor, består av ni bøker, hvorav tre av disse bøkene er skrevet for samfunnskunnskap, og vil derfor danne grunnlag for analyse i denne oppgaven.

Jeg har også foretatt et utvalg av kapitler i bøkene. De fleste kapitlene i de to lærebokverkene omhandler naturlig nok andre tema enn det som er interessant for denne forskningsoppgaven, og jeg har følgelig foretatt et utvalg som ivaretar de kapitlene jeg anser som relevante. Det er flere steder enn akkurat i de kapitlene jeg har valgt ut hvor tema som miljøutfordringer, forurensning og privat økonomi nevnes. Men i de seksjoner der disse tema nevnes blir de ofte kun nettopp det, nevnt. Jeg mener at det ikke er hensiktsmessig å foreta en analyse av alle tekstutdrag i lærebøkene hvor tema som dette nevnes, men heller fokusere utelukkende på de kapitler som omhandler tema i et større omfang, som drøfter, problematiserer eller informerer i en lengre tekst. Jeg har derfor valgt å fokusere på de tekstene der minst én av to kriterier er tilstedeværende:

- Teksten finnes i et kapittel/delkapittel som omhandler tema som: forbruk, konsekvenser av forbruk, ansvarlig forbruk, faktorer som påvirker forbruk, forbrukeren, bærekraftig utvikling og/eller mekanismer i forbruksmarkedet, samt beskrivelse av forbruk/forbrukeren.
- Teksten i et kapittel/delkapittel går lengre i redegjørelsen av ett eller flere av de ovennevnte tema enn å nevne det med én eller svært få setninger, selv om kapitlets/delkapitlets tema ikke omhandler dette tema.

I *Kosmos 8-10 Samfunnskunnskap* er det ett kapittel jeg vil undersøke nærmere og analysere i denne oppgaven. *Kosmos 9 Samfunnskunnskap* har kapittelet *Forbrukersamfunnet*, et kapittel som i stor grad tilfredsstillende de ovennevnte kriterier.

I *Monitor 1-3 Samfunnskunnskap* er det til sammen tre kapitler jeg ønsker å analysere. I hver av *Monitors Samfunnskunnskapsbøker* har forfatterne valgt å inkludere ett kapittel som redegjør for forhold knyttet til *Miljø og Forbruk*. Alle disse kapitlene tilfredsstillende de kriterier for kapittelutvalg jeg skisserte ovenfor og benyttes dermed i analysen.

Videre er denne forskningsoppgaven opptatt av en bestemt side ved forbruk. Et tema som forbruk strekker seg langt inn i andre samfunnsfaglige tema, for eksempel geografi og miljø, fattigdom og ressursfordeling, økonomisk politikk, samt historiske hendelser som industriell revolusjon, rasjonering og teknologiske nyvinninger. Oppgaven vil imidlertid ikke fokusere på forbruk som generelt fenomen, men sikte inn mot en spesiell dimensjon av forbruk, nemlig forbrukets samfunnsansvarlige dimensjon. Oppgavens overordnede mål er å undersøke og besvare oppgavens problemstilling, og for å nå dette målet er jeg avhengig av en solid analysemetode. Nå som utvalget er foretatt, ønsker jeg å presentere den metodiske planen for hvordan problemstillingen skal løses.

3.2 – Analytisk fremgangsmåte

Wolfgang Marienfeld utgav i 1976 en oversikt over forskningsmetoder i lærebokforskning. Han presenterte tre ulike metodiske tilnærminger, og disse har blitt gjengitt i Magne Angvik (1982) sin artikkel i *Norsk Pedagogisk tidsskrift* i 1982.

Den første metoden kalte Marienfeld for *deskriptivanalytisk metode*. Dette er den mest brukte metoden i lærebokanalyse. Gjennom arbeidet med læreboken fortolkes tekstens innhold og forskeren skaper mening av denne. Metoden lar forskeren gå i dybden på detaljene, men samtidig skapes meningen gjennom en subjektiv analyse. Subjektiviteten som metoden legger til grunn gjør at resultatene kan være vanskelig å etterprøve, da forskeren selv kan velge å fremheve det som støtter hans syn (Angvik, 1982, s. 375). I generell samfunnsvitenskapelig metodeteori finner vi at Marienfelds deskriptivanalytisk metode nærer klare likhetstrekk med

det Johannessen et al. (2010, s. 173-177) kaller *fenomenologisk analyse*. Her leser forskeren datamaterialet fortolkende og ønsker å forstå den dypere meningen.

Marienfelds andre metode kalles kvantitativ innholdsanalyse. Denne metoden bygger på empirisk forskningsmetode og innebærer at forskeren undersøker emnets plass og tyngde i læreboken gjennom å telle antall sider og linjer som omhandler det aktuelle emnet. Fordelen med innholdsanalyse er at resultatene er lett etterprøvbare, og er mindre avhengige av forskerens skjønn. Resultatene blir dermed mer eksakte og gir inntrykk av objektivitet. Kritikken mot denne metoden går på det rent kvantitative aspektet. Tilnærmingen er reduksjonistisk, og bare spørsmål som kan gi kvantifiserbare svar kan stilles til lærebøkene. Imidlertid kan spørsmålene som stilles til læreboken ofte ikke reduseres til spørsmål om omfang og hyppighet (Angvik, 1982, s. 375).

Den tredje metoden plasseres mellom den deskriptivanalytiske og den kvantitative metode, og kalles kvalitativ innholdsanalyse. Gjennom denne metoden konstruerer forskeren et detaljutført kategorisystem som involverer innhold, fremstilling, kilder, bilder, kart og/eller arbeidsoppgaver (Angvik, 1982, s. 376). Det oppstår også et subjektivt element, gjennom forskerens utvelgelse av hvilke kategorier som er utgangspunkt for analysen.

Marienfeld mente at en lærebokforskning måtte bestrebe å involvere alle de tre forskjellige metodiske tilnærmingene, og finne en balanse mellom de tre. En måtte være klar over deres begrensninger, men gjennom en kombinasjon av trioene ville en søke å eliminere svakhetene og ta vare på fordelene med alle de tre tilnærmingene (Skrunes, 2010, s. 106). Imidlertid ønsker jeg å foreta en kvalitativ tilnærming til lærebøkene. Det jeg søker, altså svar på hvordan samfunnsansvar ivaretas gjennom lærebøkens framstilling av privat forbruk, mener jeg ikke finnes gjennom kvantitative data. En kvantifisering av ord, uttrykk, begreper eller setninger tjener ikke til å finne svar på min problemstilling, og derfor har jeg valgt å utforme et design som triangulerer til den første og den tredje av Marienfelds metoder, men utelukke bruk av kvantitativ innholdsanalyse. Gjennom den kvalitative innholdsanalysen ønsker jeg å konstruere et kategorisystem som involverer setninger, begreper og fremstillinger relevant for analysen. Men jeg er ikke kun ute etter det som eksplisitt er skrevet. Jeg søker også meningen bak det lærebokforfatterne skriver, og den deskriptivanalytiske analysen lar meg gå i dybden på detaljene og fremheve tekstens innhold og budskap. Den konkrete metodiske framgangsplanen blir presentert i det følgende delkapittelet.

3.3 – Design

Undersøkelsen er valgt gjennomført ved å konstruere et egnet innholdsanalytisk design med elementer fra de to ovennevnte metodiske tilnærmingene, deskriptivanalytisk og kvalitativ innholdsanalytisk metode. Det blir tatt utgangspunkt i forskningsoppgavens problemstilling, som brytes ned til mindre forskningsspørsmål, og konstruert et hensiktsmessig design for å besvare problemstillingen.

For å kunne søke et svar gjennom en lærebokanalyse, har jeg brutt ned problemstillingen i mindre forskningsspørsmål, og vil bruke disse enhetene til å analysere læreboktekstene. Jeg har valgt å undersøke lærebøkene gjennom tre ulike forskningsspørsmål, før jeg i analysens siste steg vil samle disse mindre enhetene og trekke fram den overordnede problemstillingen for å svare på den. De tre forskningsspørsmålene er som følger:

1. Beskriver lærebøkene framstillinger forbruk som et isolert fenomen, eller som en arena for å utvise samfunnsansvar?
2. Hvordan beskrives forbrukeren i lærebøkene jamfør Aldridges typologi av forbrukere, og hvordan tillegges denne typen makt og ansvar gjennom forbruket?
3. Hvilket medborgerskapsideal ivaretas gjennom lærebøkene framstillinger av forbruket og forbrukeren, og hvordan ivaretar denne framstillingen samfunnsansvar?

Designet på undersøkelsen deles dermed inn i fire steg:

Steg en består av å undersøke hvordan lærebokforfatterne har valgt å beskrive selve forbruket. Beskrives forbruk som et isolert fenomen eller framstilles det som en påvirkningskraft eller mulighet til å utvise medborgerskap og ta samfunnsansvar? Forsøker lærebøkene å bevisstgjøre leserne sitt forbruk og forklare at forbrukere, gjennom sitt forbruk, kan vise ansvar og påvirke kultur og samfunn? Dette steget i designet tar utgangspunkt i teorikapittelets første del, der det presenteres argumenter for og imot en kobling mellom medborgerskap og samfunnsansvar og forbruk. Gjennom å studere hvordan lærebøkene framstiller forbruk som fenomen, ønsker jeg å undersøke om de åpner for en kobling mellom forbruk på den ene siden og samfunnsansvar på den andre.

Steg to består av å undersøke hvilken forbrukertype lærebøkene beskriver. Kapittel to inneholdt en klassifisering av forbrukertyper, hentet fra Alan Aldridges' bok *Consumption*.

Dette er interessant fordi lærebøkene, gjennom sin beskrivelse av forbrukeren, vil gi forbrukeren egenskaper som sier noe om i hvilken grad forbrukeren er i stand til å foreta bevisste valg og kan stilles ansvarlig for egne forbrukervalg. Er forbrukeren en bevisst aktør med ansvar for sitt eget forbruk og en evne til å utøve dette ansvaret, eller er forbrukeren en påvirkelig aktør i et marked han eller hun ikke fullt ut mestrer å navigere i? Dersom sistnevnte er tilfellet vil resultatet kunne bli at aktøren umyndiggjøres i samfunnsansvarsaspektet som kan utvises gjennom forbruk, og makt og ansvar forflyttes fra forbruker til produsenter/tilbydere.

Steg tre i analysen tar utgangspunkt i teorikapittelets tredje delkapittel, om samfunnsansvar i demokratiteori. I denne delen av analysen vil jeg undersøke hvilken medborgerskapsrolle som ivaretas gjennom framstillingen av forbruk og forbruker i lærebøkene. Gjennom denne undersøkelsen vil jeg kunne argumentere for hvilken type av samfunnsansvar som ivaretas. Er det det republikanske, som fremmer ansvarlig forbruk og en bevissthet omkring hvordan forbruket kan styres mot samfunnets beste? Eller tenderer lærebøkene mer mot det liberale, som setter egeninteressen høyest og legger opp til et friere forbruk innenfor de rammer som eksisterer?

Analysens fjerde og siste steg inntar en oppsummerende karakter og samler trådene fra de tre ovennevnte steg. Her hentes den overordnede problemstillingen fram, og empirien vil undersøkes i forhold til denne. I dette steget vil framstillingen av fenomenet forbruk, forbrukeren og koblingen mellom forbruk og medborgerskap veves sammen for å kunne svare på problemstillingen.

Undersøkelsen er videre et komparativt design. I komparative design sammenligner forskeren to eller flere caser i rom eller tid med den hensikt å si noe om forskjellen mellom utvalget (Ringdal, 2013, s. 495). Det Magne Angvik kaller for *gruppeanalyse* vil stå sentralt. Her kan to eller flere lærebøker analyseres, enten horisontalt eller vertikalt. Siden lærebøkene som danner utvalget for denne oppgavens analyse er fra samme tidsrom, vil jeg gjennomføre en horisontal komparasjon (Angvik, 1982, s. 370-371).

3.4 – Kvalitativ metode og analyse

Det kvalitative kildematerialet er primærkilder, bestående av de utvalgte kapitlene fra lærebøkene Kosmos og Monitor. Formålet med undersøkelsen er å besvare

forskningsoppgavens problemstilling, altså å undersøke hvordan samfunnsansvar ivaretas gjennom lærebøkens framstilling av privat forbruk. Jeg har utformet et kategorisystem som involverer fire ulike kategorier som jeg ønsker å analysere fra lærebøkene, og det metodiske designet kan illustreres gjennom følgende modell:

Kategori/Lærebok	Monitor	Kosmos
1. Forbruk	Beskriver lærebøkens framstillinger forbruk som et isolert fenomen, eller som en arena for å utvise samfunnsansvar?	Beskriver lærebøkens framstillinger forbruk som et isolert fenomen, eller som en arena for å utvise samfunnsansvar?
2. Forbrukeren	Hvordan beskrives forbrukeren i lærebøkene jamfør Aldridges typologi av forbrukere, og hvordan tillegges denne typen makt og ansvar gjennom forbruket?	Hvordan beskrives forbrukeren i lærebøkene jamfør Aldridges typologi av forbrukere, og hvordan tillegges denne typen makt og ansvar gjennom forbruket?
3. Medborgerrolle	Hvilket medborgerskapsideal ivaretas gjennom lærebøkens framstillinger av forbruket og forbrukeren, og hvordan ivaretar denne framstillingen samfunnsansvar?	Hvilket medborgerskapsideal ivaretas gjennom lærebøkens framstillinger av forbruket og forbrukeren, og hvordan ivaretar denne framstillingen samfunnsansvar?
4. Samfunnsansvar	Hvordan ivaretas samfunnsansvar gjennom lærebøkens framstilling av privat forbruk og forbrukeren?	Hvordan ivaretas samfunnsansvar gjennom lærebøkens framstilling av privat forbruk og forbrukeren?
Sum:	Karakteristikk 1	Karakteristikk 2

Matrise 3.1 – Metodisk illustrasjon

Metodens kvalitative aspekt kommer til uttrykk gjennom en grundig analyse av tekstutdragenes beskrivelser av de ovennevnte forhold, brukte definisjoner og en dypere analyse av tekstens meningsinnhold. Det er ikke alltid budskapet i en tekst står skrevet svart på hvitt, men ligger mer mellom linjene. Av den grunn har jeg valgt å kombinere aspekter både fra Marienfelds deskriptivanalytiske metode og kvalitative innholdsanalyse gjennom å fortolke tekstens innhold og trekke ut mening fra den innenfor de ovennevnte kategorier. Og som jeg nevnte i delkapittel 1.4, vil analysen hefte både med det som er skrevet i tekstene, men også det som er utelatt.

3.4.1 – Reliabilitet og validitet

Reliabilitet og validitet er sentrale begrep når det gjelder metodiske valg. Imidlertid skriver Kristen Ringdal at ”Det er omdiskutert om disse begrepene har relevans for kvalitative data” (Ringdal, 2013, s. 248). Tove Thagaard (2013) argumenterer for å erstatte begrepet reliabilitet i kvalitative forskningsmetoder med *troverdighet*. Hun mener at reliabilitet i større grad er knyttet til kvantitativ forskning, og troverdighet vil være mer hensiktsmessig å benytte når man gjennomfører kvalitative studier. Ettersom reliabilitet sier noe om hvor pålitelige data er, noe som kan testes ved å gjenta samme undersøkelse eller la flere forskere vurdere dataene (Johannessen et al., 2010, s. 404), kan dette være vanskelig å tilstrebe når vi undersøker kvalitative data, som i større grad enn kvantitative data baserer resultatene på forskerens subjektive tolkning. Dersom vi nytter Thagaards begrep i stedet – troverdighet – vil dette i større grad rette seg mot om forskningen er utført på en tillitvekkende måte. Som sagt så innebærer den kvalitative analysen en grad av subjektivitet, men jeg akter å inkludere kontinuerlige sitater og utdrag fra undersøkelsesobjektene for å underbygge mine analyser. På denne måten håper jeg å oppnå en større grad av transparens og etterprøvbarehet i oppgaven, og dermed oppnå det som Thagaard beskriver som troverdighet. Også Magne Angvik (1982) belyser denne utfordringen, og skriver at forskeren må inkludere sammenfattende utsagn og sitater fra lærebøkene for å kunne belegge egne resultater.

Validitet sier noe om ”Hvor godt, eller relevant, data representerer det fenomenet som skal undersøkes” (Johannessen et al., 2010, s. 408). Magne Angvik (1982) beskriver dette elementet ved lærebokanalyse som utfordrende i sin kronikk, *Skolebokanalyse som tema for lærerutdanning og forskning*. Han skriver at

Det er spesielt viktig at leseren blir gjort helt tydelig oppmerksom på bakgrunn og motivering for utvalg av sitater fra bøkene, og at han hele tiden kan følge utviklingen i forskningsprosessen (Angvik, 1982, s. 374).

Gjennom en kontinuerlig vurdering og begrunnelse for valg av utdrag ønsker jeg at oppgaven skal oppnå en større grad av validitet. Det er allikevel viktig å poengtere at innslaget av subjektivitet fortsatt er tilstede.

Kapittel 4 – Empiri og drøfting

Før jeg går i kast med å presentere empiriske data og drøfte disse i lys av aktuell teori, ønsker jeg igjen å trekke fram forskningsoppgavens problemstilling, slik at du som leser har den friskt i minne. Jeg er interessert i å finne ut:

Hvordan ivaretas samfunnsansvar gjennom lærebøkenes framstilling av privat forbruk og forbrukeren?

For å finne svar på denne problemstillingen har jeg undersøkt læreboktekstene gjennom tre noe ulike metodiske steg, presentert i forrige kapittel, for så å ende opp med en oppsummerende del som samler dataene og besvarer problemstillingen. Dette fjerde kapitlet tar utgangspunkt i disse stegene, og er dermed firedelt. Her vil jeg presentere resultater av den gjennomførte analysen og drøfte denne empirien i lys av teorien fra oppgavens andre kapittel.

4.1 – Forbruk og samfunnsansvar

I dette delkapitlet vil jeg presentere den empiri jeg anser som relevant for å kunne argumentere for eller imot at lærebøkene åpner for en kobling mellom den medborgerlige dimensjonen *samfunnsansvar* og *forbruk*, uthentet fra resultatene av undersøkelsen som ble presentert i forrige kapittel. Gjennom å analysere lærebøkenes framstillinger av forbruk som fenomen søker denne teksten å svare på det første forskningsspørsmålet som ble presentert i forrige kapittel: Beskriver lærebøkenes framstillinger forbruk som et isolert fenomen, eller som en arena for å utvise samfunnsansvar?

Delkapitlet er delt i tre underkapitler: Ett for læreboken Monitor, som videre er inndelt i ett for hver av de tre bøkene; ett for læreboken Kosmos; samt ett underkapittel for en oppsummering og drøfting av resultatene.

4.1.1 – Monitor

A.

I den første Monitor-boken, skrevet for bruk i det åttende trinn, finner vi kapittelet *Miljø og forbruk*. I løpet av dette kapittelet skal elevene lære om:

- endringer i forbruksvaner i Norge
- forbruksvaner hos ungdom
- forbruk og miljøkonsekvenser
- materielle og ikke-materielle goder
- rusmidler og hvordan de påvirker kroppen og omgivelsene (Berner & Borge, 2006, s. 53).

Bokens avsnitt om rusmidler vil ikke være en del av denne teksten, da dette omhandler et tema som oppgaven ikke omfatter.

Gjennomgående i kapittelet om *Miljø og forbruk* finner vi, som tittelen tilsier, en kobling mellom forbruk som fenomen og miljø. Miljø blir forstått både som menneskeskapte samfunn som skole, nærmiljø, familie, storsamfunnet, og som betegnelse på natur. Berner og Borge (2006) har valgt å presentere en rekke spørsmål gjennom kapittelet, tydelig med den hensikt at elevene både skal tenke over det de har lest og skal lese, men også for å reflektere over egne verdier, holdninger og atferd knyttet til forbruk og miljø. Spørsmålene kommer både innledningsvis i kapittelet og strødd noe utover teksten. De integreres i flere ulike tema, blant annet naturødeleggelser, arbeidsforhold i fattige produksjonsland og under generelle forbruksvaner. Flere av disse spørsmålene ivaretar en tydelig kobling mellom forbruk og ansvar overfor samfunnet vi lever i:

”Hva vet du om arbeidsforholdene i de landene varene kommer fra?” (Berner & Borge, 2006, s. 53)

Det første spørsmålet sitert ovenfor er med i en introduksjon av kapittelet, og besvares ikke av den umiddelbart følgende teksten. Nettopp fordi Monitor ikke umiddelbart responderer på spørsmålet, fordrer det en undring fra leserens side. Det fungerer både som en pekepinn for hva eleven kan forvente å lese om i det følgende kapittelet, og som en igangsetter for refleksjon: Ja, hva vet jeg egentlig om arbeidsforholdene i produksjonsland? Senere i teksten, under delkapittelet *Forbruk og rettferdig pris*, presenterer forfatterne delvise svar på

spørsmålet. Det fremheves at mange av de produktene vi importerer og selger i Norge er produsert i lavtlønnede land, flere varer er produsert ved hjelp av barnarbeid og at pengene vi betaler for en vare som oftest havner hos store firma og ikke medfører bedre arbeidsvilkår for arbeiderne. Monitor presenterer stort sett ”negative” svar på dette første spørsmålet. I boken står det at det er vanskelig å vite sikkert hvordan arbeidsvilkårene er, men fremhever de negative sidene ved billig produksjon. ”Dersom du skal betale en lav pris for en vare betyr det ofte at de som produserer den tjener mindre” (Berner & Borge, 2006, s. 66). Som en kontrast til slike ”billigprodukter” presenterer Monitor ”rettferdig pris”-merking, en ordning som sikrer bedre arbeidsvilkår og en rettferdig pris for arbeiderne. Som avslutning velger lærebokforfatterne å spørre leseren direkte et spørsmål som rører ved leserens holdninger og verdier, og som blir stående ubesvart for leseren å reflektere over eller klassen å diskutere: ”Er du villig til å betale mer for en vare dersom du vet at de som har laget, eller dyrket fram, varen har fått en rettferdig pris for den?” (Berner & Borge, 2006, s. 66). Som vi ser inneholder spørsmålet et grunnleggende samfunnsansvarlig element. Gjennom vårt forbruk har vi muligheten, gjennom å velge ”rettferdig pris”-varer eller å undersøke under hvilke forhold varer vi kjøper er produsert, til å forbedre arbeids- og livskårene til andre mennesker. Er vi villige til å gjøre det?

”Når har du ansvaret for ditt forbruk?” (Berner & Borge, 2006, s. 54).

Det første tekstutdraget vi møter i Monitors forbrukskapittel, etter innledning og overskrift, er et uthevet imperativ: ”**Tenk over**”, fulgt av spørsmålet presentert ovenfor. Det første jeg legger merke til ved spørsmålet er den implisitte forståelsen for at du faktisk har ansvaret for ditt forbruk. Ved å spørre leseren *når* har du, i stedet for bare *har du*, oppnår Monitor at leseren intuitivt forstår at man ved gitte situasjoner faktisk har ansvar for eget forbruk. Det er imidlertid naturligvis mulig å svare *aldri* på dette spørsmålet, men like fullt har forfatterne oppnådd at leseren tenker over sin ansvarlighet i forbindelse med forbrukshandlinger. De starter dermed kapittelet med å invitere en dimensjon for ansvarlighet inn i forbrukstemaet. Dette spørsmålet besvares aldri eksplisitt i kapittelet, men vi kan tydelig lese at forfatterne mener at vi, til en viss grad, har ansvaret for vårt eget forbruk. Gjennom å formulere setninger som: ”Du kan gjennom dine forbruksvaner gi andre en sjanse til å leve et bedre liv” og ”Vi må få til en produksjon av varer og tjenester som både tar miljøhensyn og ivaretar gode arbeidsforhold for ansatte” (Berner & Borge, 2006, s. 64, 71), mener jeg det er tydelig at forfatterne pålegger forbrukeren ansvar gjennom sine handlinger.

”Forbruk eller miljø – hva velger du” (Berner & Borge, 2006, s. 67).

Som overskrift til et delkapittel, har lærebokforfatterne valgt det ovennevnte spørsmål. Dette spørsmålet setter tydelig de to størrelsene opp mot hverandre, og sier implisitt at de er konkurrerende: miljø trives ved en reduksjon i forbruk og vice versa. Spørsmålet er et verdispørsmål rettet mot leseren og besvares derfor ikke, men Berner og Borge peker på forhold som knytter de to negativt sammen og presenterer en implisitt oppfordring i den følgende teksten:

Vårt forbruk fører til at luft, jord og vann forurenses, samtidig som vi etterlater oss mer søppel. Mange unge er miljøbevisste, mens andre tenker at det hjelper ikke så lenge det bare er jeg som bryr meg om hvordan det går med jorda. Det er mye du kan gjøre selv som forbruker, men de store endringene skjer først når flere går sammen om å få til endringer (Berner & Borge, 2006, s. 67).

Først argumenterer forfatterne for at forbruk og miljø er oppopperende størrelser, at vårt økende forbruk underminerer jordens miljø. Dernest presenteres en vanlig unnskyldning for å unnlate å ta ansvar – det hjelper ikke så lenge det bare er jeg som bryr meg –, men forfatterne kontrer med holdningen om at du som forbruker kan gjøre mye alene, men unnlater å eksemplifisere denne uttalelsen. Siste del av siste setning trer fram for meg som en oppfordring. Dersom du ønsker å gjøre et bidrag til ”miljøkampen” bør du slå deg sammen med andre. I forlengelsen av delkapittelet skriver Berner og Borge at det både i Norge og Europa er mange som arbeider for miljøet, både enkeltpersoner, organisasjoner og politiske miljøer, og selv om avslutningen på det følgende delkapittelet, *Miljøpolitikk i Europa*, ikke besvarer det innledende spørsmålet, etterlater det liten tvil om at miljø står sentralt for forfatterne: ”Det er viktig at de som skal overta jorda blir bevisste på sammenhengen mellom miljø og forbruk så tidlig som mulig” (Berner & Borge, 2006, s. 67-68).

I sine kapitler inntar boken tydelig en vid definisjon av samfunn i sin forståelse av begrepet samfunnsansvar. Vi finner setninger om miljøproblemer som et globalt fenomen: ”Mange land i Europa har ikke miljøvennlige kraftverk” (Berner & Borge, 2006, s. 64); om produksjon for norske forbrukere i andre land med dårlige arbeidsforhold: ”I dag kan vi kjøpe varer som er laget mange steder i verden. Hva vet du om arbeidsforholdene i de landene varene kommer fra?” (Berner & Borge, 2006, s. 53); om avfallsproblematikk som et globalt problem: ”Likevel bidrar mange produkter til at verdens søppelhauger vokser” (Berner & Borge, 2006, s. 65); og informasjon om internasjonal miljøpolitikk: ”Miljøpolitikk i Europa”

(Berner & Borge, 2006, s. 67). At lærebokforfatterne trekker inn forhold utenfor Norge, både som globale miljøutfordringer og arbeidsforhold i andre land, viser at temaet forbruk er et fenomen som strekker seg utover nasjonale grenser, og det kan bidra til å skape bevissthet om at forbruket vårt kan ha konsekvenser vi aldri vil se eller oppleve, men som like fullt er reelle. De valg vi foretar i Norge har ringvirkninger utover vårt eget land. Læreboken ivaretar tilsynelatende en kosmopolitisk tilnærming til samfunn, altså forstått som et *verdenssamfunn* og hvor samfunnsansvaret gjelder verdens borgere og naturen på jorda, ikke bare innenfor statens egne grenser. Spørsmålene som er strødd rundt i kapitlet bidrar til å skape refleksjoner omkring hva leseren egentlig vet om hvordan forbruksvarer produseres og under hvilke forhold de produseres. De presenterer spørsmål direkte til leseren som utfordrer leseren til å tenke over egne verdier og holdninger knyttet til tema. Når forfatterne skriver at ”Vi må få til en produksjon av varer og tjenester som både tar miljøhensyn og ivaretar gode arbeidsforhold for ansatte” (Berner & Borge, 2006, s. 71), er det tydelig at lærebokforfatterne oppfordrer leseren til å overveie ens egen rolle i forbrukermarkedet, og hva en selv kan bidra med i en slik prosess. Den impliserer en viss forbrukermakt til å påvirke produksjonen, og en oppfordring til å bruke denne.

Monitor har ingen eksplisitt uttrykt definisjon på begrepet forbruk. Men gjennomgangen av kapitlet viser at forbruk blir gjort til et privat anliggende, altså noe som skjer mellom forbrukeren som aktør og vare- og tjenestemarkedet som en abstrakt størrelse. Boken skriver direkte til leseren og stiller spørsmål i du-format: ”Når har du ansvaret for ditt forbruk?” (Berner & Borge, 2006, s. 54). Forhold som reklame, miljøutfordringer og produksjonsforhold presenteres for leseren som forhold mellom den individuelle leseren og ytre faktorer: ”Du utsettes i dag for en enorm kommersiell påvirkning”; ”Ved å senke noen krav til hva du trenger i livet ditt er du med på å bestemme hvor mye som brukes av jordas ressurser”; ”Dersom du skal betale lav pris for en vare betyr det ofte at de som produserer den tjener mindre” (Berner & Borge, 2006, s. 57, 64, 66). Dette bidrar til å gjøre forbruk til et forhold mellom leseren som forbruker og markedet.

Samtidig gjøres forbruk til noe større enn kun tilfredsstillelse av personlig behov. Forbruk beskrives som en konsekvens av og medvirkende faktor til utviklingen av dagens samfunn. ”Endringer i samfunnet når det gjelder måten varen blir produsert på og hvordan vi skaffer oss varer og tjenester, får stor betydning for miljøet”; ”Samtidig er vårt moderne samfunn

avhengig av et stort forbruk” (Berner & Borge, 2006, s. 54, 58). Forbruk har en integrert rolle i samfunnet, og er noe alle mennesker må forholde seg til.

Læreboken viser en kritisk holdning til fenomenet forbruk, og den beskriver dagens samfunn som et ”bruk og kast”-samfunn: ”I dag bytter vi for eksempel datamaskiner og mobiltelefoner ofte. Ikke fordi de er gått i stykker, men fordi det kommer en ny modell som dekker nye behov”; ”Reklamen fører til et ’bruk og kast’-samfunn der det er viktig å eie det aller nyeste” (Berner & Borge, 2006, s. 57-58). Boken setter miljø og forbruk opp mot hverandre som opponerende størrelser, og spør elevene: ”Forbruk eller miljø, hva velger du?” (Berner & Borge, 2006, s. 67). I tillegg presenteres Dag Poleszynskis modell fra 1955 som viser en negativ sammenheng mellom overutvikling av varer og tjenester og størst mulig lykke (Berner & Borge, 2006, s. 69). Samtidig poengteres det positivt forbrukets sentrale stilling i dagens samfunn: ”Samtidig er vårt moderne samfunn avhengig av et stort forbruk. Mange arbeidsplasser ville forsvunnet dersom vi reduserte vårt forbruk av varer og tjenester” (Berner & Borge, 2006, s. 58). Implisitt i denne innrømmelsen kan vi lese at Monitor ikke maner til en forbruksstopp selv om læreboken inntar en kritisk eller negativ holdning til forbrukskulturen i Norge i dag. I stedet oppfordrer de til en økt bevissthet blant forbrukerne hva angår konsekvensene av sitt forbruk, og en refleksjon over egne forbruksmønstre. For forbruksfenomenet er en sentral mekanisme i ”vårt moderne samfunn”, og uten en viss opprettholdelse av forbruk vil blant annet mange arbeidsplasser forsvunnet.

Avslutningsvis knytter igjen Berner og Borge forbruk opp til samfunnsansvar. De skriver at

Et mål for framtiden er å skape et samfunn der alle kan oppleve at de er til nytte; et samfunn der alle får tid til både jobb, familie og fritidsinteresser. Vi må få til en produksjon av varer og tjenester som både tar miljøhensyn og ivaretar gode arbeidsforhold for ansatte. Hvordan morgendagens samfunn skal se ut, er avhengig av de valg vi gjør i dag (Berner & Borge, 2006, s. 71).

Av denne siste setningen kan vi lese en klar kobling mellom forbruk og samfunnsansvar. Som jeg nevnte ovenfor er det gitt at forbrukeren har makt, noe som også poengteres i Monitor 2s avsnitt ”Du har makt” av Berner, Borge, og Olsen (2007). I Monitor 1 henvender Berner og Borge seg til alle lesere når de sier at morgendagens samfunn formes av våre valg i dag. Vi har et ansvar overfor samfunnet og dets borgere til å handle på en slik måte at våre valg bidrar

til å ”(...) skape et samfunn der alle kan oppleve at de er til nytte (...)” (Bernert & Borge, 2006, s. 71).

B.

Den andre Monitor-boken, Monitor 2 – Samfunnskunnskap, tar i hovedsak for seg to tema: miljø og forbrukermakt. I innledningen står det at elevene skal lære om:

- ulike typer miljøer og samfunn
- ulike holdninger, verdier og fordommer
- ulike typer miljøproblemer
- organisasjoner som jobber for et bedre miljø
- eksempler på hvordan du og andre kan bidra til et bedre miljø
- rettigheter og plikter som forbruker (Bernert & Borge, 2006, s. 65).

Bokens første hoveddel redegjør for hva som kjennetegner ulike typer miljøer og samfunn, samt informerer om holdninger, verdier og fordommer. Bortsett fra å poengtere at leserens holdninger og verdier påvirkes av mange instanser, for eksempel medelever, familie, venner og massemedia, berører ikke denne delen av kapitlet forskningsoppgavens problemstilling og vil følgelig ikke oppta plass i dette kapitlet.

I delkapitlet *Miljøutfordringer i Norge*, fortsetter en negativ tilnærming til forbruk. Dagens forbrukskultur knyttes til avskoging, skadelig avfallsmengde, svevestøv fra biltrafikk og forurensende energikilder:

Et resultat av industrialiseringen er at byer vokser og det bygges nye boligfelt. Dette fører ikke bare til at skog forsvinner. Flere mennesker skaper også et problem når det gjelder å bli kvitt søpla vår. (...) I en del byer og tettsteder plages innbyggerne av svevestøv fra trafikk og vedfyring. Etter hvert som transportbehovet øker og vi får flere biler, vil dette problemet øke (Bernert et al., 2007, s. 71-72).

I delkapitlets første avsnitt bindes forbruk negativt til natur: ”Et viktig spørsmål som diskuteres i Norge i dag er forholdet mellom natur og forbruk” (Bernert et al., 2007, s. 71). I Monitor 1 presenterte Bernert og Borge (2006) forbruk og miljø som to oppopperende størrelser, og spurte leseren hva han/hun valgte av de to. Her aktualiseres det negative forholdet mellom natur og forbruk, og læreboken gir inntrykk av at dette problemet er på dagsorden i det politiske Norge.

Læreboken redegjør videre for kommunale og statlige tiltak mot forurensing og miljøskader, og informerer om Statens forurensningstilsyn og miljøkriminalitet i stor skala fra fabrikker og store bedrifter:

Tiltak som myndighetene har satt i verk, er innføring av piggdekkavgift, senking av farten og bomringer rundt de største byene. Et annet virkemiddel kan være å utvide tilbudet og redusere prisen på *kollektive transportmidler* (...) Myndighetene kan også sette i verk tiltak som gjør at vi går over fra ved og oljefyring til andre mindre forurensende energikilder (Berner et al., 2007, s. 72).

Her har Berner et al. (2007) hevet konsekvenser av forbruk og samfunnsansvar opp på et høyere nivå, utilgjengelig for den ”gjengse forbruker”. Det kan virke som om det er myndigheter og store bedrifter som har ansvaret for konsekvensene av det høye forbruket, og handlingene som foregår her, skjer over hodet på den vanlige forbruker: ”Tiltak som myndighetene har satt i verk (...) Et annet virkemiddel kan være (...) Myndighetene kan også (...)” (Berner et al., 2007, s. 72). Dette trekkes noe ned igjen når læreboken videre informerer om ulike miljøvernorganisasjoner som Bellona, Greenpeace og Natur og Ungdom, men fortsatt er engasjementet i forbindelse med forbruk hevet opp på et nivå som står over det individuelle. Her skriver Berner et al. (2007, s. 76-77) ingenting om hva den enkelte forbruker kan gjøre for å redusere miljøutfordringene i Norge. Imidlertid oppfordres leseren til å søke mer informasjon om disse organisasjonene og gjennom å lære om dem, anmodes det implisitt om å bevisstgjøre seg sine forbruksvaner og konsekvensene av dem og lære om hvordan man kan påvirke dem.

Delkapittelet *Rettigheter og makt som forbruker* dreier seg i hovedsak om de juridiske rettighetene man har som forbruker. Her redegjøres det spesielt for de to lovene Forbrukerkjøpsloven og Angrerettloven. Men lærebokforfatterne trekker også inn anmodninger og plikter til leseren som forbruker: ”Som forbruker har du både rettigheter og plikter” (Berner et al., 2007, s. 78). Imidlertid er disse pliktene bare knyttet til huskereglene for å beskytte forbrukeren: ”En regel er derfor å være forsiktig med impuls kjøp – du kan komme til å angre deg etterpå”; ”Det er derfor viktig å spørre om dette [hva reklamasjonsretten gjelder] når du kjøper en vare”; ”Husk alltid å spare på kvitteringer” (Berner et al., 2007, s. 79-80).

Læreboken viser også til Forbrukerrådet som beskyttelse og informasjonsportal til forbrukere. Men også her poengteres forbrukernes eget ansvar og medvirkning:

I stedet for at du skal stå alene med klagen din, tar *Forbrukerrådet* ansvaret for å jobbe videre med en klagesak på en vare eller en tjeneste dersom produktet er i strid med norsk lov. Ved at mange henvender seg til Forbrukerrådet har vi mulighet til å påvirke det som produseres og selges i Norge” (Berner et al., 2007, s. 81).

Her ser vi at Forbrukerrådet både er en instans for beskyttelse og bistand for forbrukeren, men også avhengig av forbrukerens engasjement. For å påvirke produksjon og salg, er Forbrukerrådet avhengig av at mennesker tar ansvar når noe er galt, og at de henvender seg til dem slik at rådet kan stille sterkere mot produsenter/selgere.

Vi finner også tendenser til at forbruket presenteres med en samfunnsansvarlig dimensjon:

Det er lett å la seg blende av tilbud som møter deg i avisen, *reklame* på tv og nettsteder med reklame. Forbruket ditt har betydning for både mennesker og miljø. Har du selv noen mulighet til å påvirke hva som produseres, eller må du bare godta det som tilbys? Har du som forbruker makt?” (Berner et al., 2007, s. 81).

Det avsluttende spørsmålet i sitatet ovenfor blir allerede besvart på forhånd, i delkapittelets overskrift ”Du har makt”. I den følgende teksten eksemplifiseres dette ytterligere ved at læreboken henviser til rettigheter, Forbrukerrådet og mer individuell utøvelse av forbrukermakt. Denne makten, og vårt ansvar som forbrukere, knyttes til våre individuelle valg av varer:

Dersom mange forbrukere for eksempel legger fra seg unødvendig emballasje i butikken, vil kanskje butikkeieren bestille et merke med mindre emballasje neste gang. (...) Matvarer med *Max Havelaar*-merket er dyrere, men garanterer at de som har produsert varen, har gode arbeids- og lønnsforhold. Dersom mange kjøper disse varene, vil butikken ta inn flere, er det få som vil ha dem, vil de forsvinne fra butikkhyllene igjen. Det samme kan gjelde økologisk produserte varer (Berner et al., 2007, s. 82).

Dette spiller på forbrukernes muligheter til å påvirke vareutvalget. Dersom en vare eller tjeneste representerer verdier forbrukeren støtter, er det viktig å vise sin støtte i form av kjøp, ellers vil denne varen forsvinne fra sortimentet. Vi har altså makt og et ansvar overfor hva som tilbys.

C.

Monitor 3 – Samfunnskunnskap ser på miljø og forbruk som et internasjonalt fenomen. Store deler av kapittelet fokuserer på globalisering og de positive og negative konsekvensene av å leve i en globalisert verden: ”Denne verdensomspennende avhengigheten fører også til en del *etiske problemer*. Hva skal vi velge, og hvilke varer bør vi ikke kjøpe” (Berner, Borge, & Olsen, 2008, s. 74). Her knyttes igjen det samfunnsansvarlige aspektet ved forbruk opp mot et kosmopolitisk samfunnssyn: ”Er det å stjele dersom du kjøper klær som er lagd av barn eller arbeidere med svært lav lønn?”; ”Er det slik at vårt forbruksmønster i Norge forutsetter at arbeidere i andre land må arbeide under dårlige forhold for å gi oss billige varer?”; Er det rettferdig at arbeidere i *lavkostland* skal jobbe for en lav lønn for at du skal kunne kjøpe billigere klær?” (Berner et al., 2008, s. 74, 80, 82). Spørsmålene bevisstgjør leseren problemstillinger som det kan være vanskelig å svare på, men som man som forbruker må ta stilling til. Læreboken impliserer en klar avhengighet overfor samfunn utenfor Norges grenser:

For å få dekket mange av våre behov er vi avhengige av andre mennesker. På samme måte er også samfunnet avhengig av at vi alle bidrar til fellesskapets beste. (...) Vår avhengighet av andre stopper altså ikke i Norge. (...) Vårt *forbruksmønster* har derfor gjort oss avhengige av varer som ikke produseres her i landet (Berner et al., 2008, s. 74).

Med denne avhengigheten følger det også et utvidet samfunnsansvar, et ansvar også for andre samfunn enn det rent norske: ”Arbeidet med å bevare miljø og beskytte truede dyre- og plantearter er like viktig enten det gjelder å bevare regnskogen i Brasil eller beiteområder for reinsdyr i vårt land”; ”Som forbrukere kan vi stille krav til de varene vi kjøper. Vi kan la være å kjøpe varer der produsenten ikke kan garantere at de ikke er lagd av barn”; ”Global oppvarming, søppelberg og ørkenspredning er miljøproblemer som krever et internasjonalt samarbeid” (Berner et al., 2008, s. 76, 85, 91).

Lærebokforfatterne fortsetter å stille spørsmål direkte til leseren gjennom kapittelet. Disse spørsmålene har tilsynelatende det formål å få leseren til å reflektere over egne holdninger, verdier og handlinger og kan være gode utgangspunkt for diskusjon i klassen. Spørsmålene retter seg ofte mot en sammenheng mellom samfunnsansvar og forbruk:

”Det fins både negative og positive sider ved en økt verdenshandel. Har du tenkt over hvilken betydning dine forbruksvaner kan ha for mennesker i en annen del av verden?” (Berner et al., 2008, s. 73).

Her finner vi et spørsmål tydelig inspirert både av samfunnsansvar og kosmopolitisme. Gjennom kapitlet presiserer forfatterne at forbrukerens valg i Norge har betydning både for arbeideren i produksjonslandet og for det globale miljøet. Men dette spørsmålet presenteres i kapitlets innledning og kommer dermed forut for forfatternes forklaringer. Det rettes mot leseren som en pekepinn for hva som følger i kapitlet og som en inngangsportal til refleksjon og diskusjon i klasserommet eller venneflokket.

”Har du noen mulighet til å påvirke arbeidsforholdene der varer produseres?” (Berner et al., 2008, s. 83).

Dette spørsmålet kommer i forbindelse med et delkapittel som informerer om produksjon i lavkostland med manglende arbeidsmiljølov, lave lønninger og dårlige arbeidsforhold. Det dreier seg om en samfunnsansvarlig bruk av forbrukermakt – hva kan forbrukeren gjøre for å hjelpe mennesker i andre land? Berner et al. svarer på sitt eget spørsmål ved å henvise til organisasjoner og kampanjer som nettopp arbeider for å bedre arbeidsforholdene til slike produksjonsland, blant andre Initiativ for etisk handel, Changemaker og kampanjen Rene klær: ”Det fins organisasjoner som arbeider for at vi som forbrukere skal stille større krav til hvor og hvordan varene vi kjøper, er produsert” (Berner et al., 2008, s. 83). I tillegg oppfordres leseren til å lære mer om ”(...) organisasjoner som arbeider for en mer rettferdig handel” (Berner et al., 2008, s. 84). Med andre ord en oppfordring til å ta ansvar.

”Hva kan du gjøre for å unngå en miljøskadelig produksjon? Er du villig til å betale mer for norskproduserte varer for å ta hensyn til miljøet?” (Berner et al., 2008, s. 89).

Disse siste spørsmålene presenteres i kapitlets avslutning, og spiller på den økte miljøbelastningen som kommer av at norsk-fanget fisk sendes til Kina for bearbeiding, foredling og pakking, for deretter å skipes tilbake. Berner et al. presenterer ikke et svar for den individuelle forbruker på det første spørsmålet, men viser til muligheter myndighetene har til å pålegge miljøskatt eller ”(...) at vi som forbrukere også bør være med å betale de miljøkostnadene som kan knyttes til produksjon og frakt av en vare” (Berner et al., 2008, s. 89). Som nevnt foran, henviste forfatterne tidligere til organisasjoner som arbeider for en forbrukerbevisstgjøring, men i dette siste spørsmålet appellerer de tydelig mer til den

individuelle forbruker. Dersom mulighetene for å forbruke mer miljøvennlige produkter mot en høyere kostnad finnes, vil du da gripe den?

4.1.2 – Kosmos

I kapittel 1 – Forbrukersamfunnet i Kosmos 9 – Samfunnskunnskap defineres forbruk som det "(...) å skaffe seg og bruke varer og tjenester" (Nomedal & Bråthen, 2007, s. 206).

Gjennomgående for kapittelet er en kritisk tilnærming til forbruk: "Typisk for forbrukersamfunnet er at vi bruker mye mer enn det som er nødvendig for å leve. Forbruket er for noen blitt en del av målet og meningen med livet" (Nomedal & Bråthen, 2007, s. 206). Forbrukskulturen knyttes direkte til negative konsekvenser: "Fordi vi kjøper mange ting, er avfall blitt en belastning for miljøet vårt" (Nomedal & Bråthen, 2007, s. 210). Samtidig argumenteres det for at "Høy levestandard og stort privat forbruk henger sammen" (Nomedal & Bråthen, 2007, s. 210). På samme måte som lærebokforfatterne i Monitor nærmet seg forbruk med en kritisk beskrivelse, men samtidig poengterte nytteverdien av å opprettholde et høyt forbruksnivå, har Kosmos også valgt å knytte forbruk både til negative og positive konsekvenser. Nomedal og Bråthen sammenligner høy levestandard med at de fleste av oss har penger nok til det vi trenger, men sier samtidig at mange mener at samfunnet vårt er materialistisk og spør leseren om det er slik at penger gjør oss lykkelige. Ser vi bort fra at Kosmos benytter en svært snever definisjon av levestandard, gir dette avsnittet en følelse av at borgerne i Norge er privilegerte fordi vi kan forbruke så mye som vi gjør. Det knyttes ikke noen form for ansvar til dette privilegiet. Allikevel avslutter Nomedal og Bråthen avsnittet med et direkte spørsmål til leseren og undrer seg over om det er slik at penger gjør oss lykkelige (Nomedal & Bråthen, 2007, s. 210).

I avsnittet om "Bruk-og-kast-samfunnet" er Kosmos tydelig på at det er de rike landene som er skyld i miljøproblemene på grunn av vårt høye forbruk og sier at "Mengden søppel og grov utnyttning av jordas ressurser setter jorda i fare" (Nomedal & Bråthen, 2007, s. 210). Fordi vi forbraker så mye, poengterer Kosmos, er avfall blitt et problem. Det informeres om kildesortering og gjenbruk gjennom Fretex og andre bruktbutikker i teksten. Men bortsett fra å opplyse om en internettside hvor leseren kan finne ut om loppemarkeder, presenterer Kosmos ingen muligheter for den individuelle forbruker eller oppfordringer til leseren om å endre sine forbruksvaner. Ei heller stiller Nomedal og Bråthen spørsmål til leseren som gir

leseren mulighet til å reflektere over det han/hun har lest eller over sine egne holdninger og verdier.

Kosmos skiller mellom nødvendig og unødvendig forbruk, og argumenterer for at forbruk har både en bruksfunksjon og en symbolfunksjon. Det nødvendige forbruket, skriver Nomedal og Bråthen, er mat og klær, som vi trenger for å leve. ”Det unødvendige forbruket er ting vi ikke trenger, men som vi kjøper for å gjøre livet mer behagelig eller for å være trendy” (Nomedal & Bråthen, 2007, s. 207). Eksempel på en bruksvare presenteres som en hammer, mens en t-skjorte med logoen ”Stopp volden” representerer symbolfunksjon. Selv om Kosmos utvider forbruksbegrepet sitt i dette avsnittet, er det lite som kan kobles til forbrukets ansvarlige dimensjon. Det settes ikke spørsmålsteget ved det unødvendige forbruket, og leseren anmodes ikke til å reflektere over eget forbruk, eller hvilke konsekvenser det har for andre.

Flere blir bevisste forbrukere, poengterer Nomedal og Bråthen. Det er flere som har blitt opptatt av å kjøpe de ”riktige” varene, og det informeres kort om ulike ”merkevarer” som økologiske varer, Fairtrade og miljømerkede svane- og blomstvarer. Her finner vi at ”Forbrukere er blitt mer bevisste på at varene skal komme fra land som ikke undertrykker og utnytter folket” (Nomedal & Bråthen, 2007, s. 208). Imidlertid finner man verken oppfordringer til å bli mer bevisst eget forbruk eller informasjon om hvordan en kan bruke forbruket til å påvirke markedet eller samfunnet. Riktignok informeres det om forbrukerrettigheter, men dette framstår som en veldig leksikalsk framstilling med den hensikt å beskytte forbrukeren mot overgrep fra selger. Under delkapittelet ”Forbrukerrettigheter” bruker Nomedal og Bråthen et avsnitt på å informere om bestemmelsene i forbrukerkjøpsloven, et annet avsnitt på reklamasjonsrett, en halvside der de viser bilde av et angreskjema og nok et avsnitt hvor de informerer om de gjeldende bestemmelser for angreppet på varer kjøpt over Internett (Nomedal & Bråthen, 2007, s. 214-216) Det står ingenting om plikter eller ansvar fra forbrukernes side.

I læreboken finner vi, til forskjell fra Monitor, liten grad av sammenheng mellom samfunnsansvar og forbruk. Riktignok informeres det om at stadig flere blir bevisste forbrukere: ”Vi ønsker ikke å kjøpe varer som er produsert av barn, eller der det ikke er skikkelige arbeidsforhold” (Nomedal & Bråthen, 2007, s. 208). Men det informeres ikke om hva forbrukere kan gjøre for å forbedre forholdene til arbeiderne eller miljøet. I det hele er det lite bevisstgjøring av leseren om hvordan forbruk kan nyttes for å utvise samfunnsansvar. Det

er også få spørsmål til leseren eller oppfordringer som skaper ettertanke eller refleksjon over egne handlinger. På denne måten svekkes koblingen mellom samfunnsansvar og forbruk, og sistnevnte framstår som et isolert fenomen i dagens samfunn, i den forståelse at forbruk er aktørers opptreden på markedet, uavhengig av politisk engasjement, sosiale standpunkt eller ansvar overfor andre enn en selv. Riktignok informeres det kort om at forbruket har miljøødeleggende konsekvenser, men dette framstår mer som en informativ tekst, ikke bevisstgjøring av leseren om at også ens egne forbruksvaner bidrar til å forårsake disse miljøødeleggelsene eller oppfordringer til å ta ansvar for egne handlinger.

4.1.3 – Oppsummering og drøfting

Så langt i kapitlet har jeg presentert empiriske data knyttet til lærebøkens framstilling av forbruk i forbindelse med samfunnsansvar. Monitor åpner, gjennom sine tre kapitler om miljø og forbruk, tydelig for at forbrukeren har mulighet til å utvise et samfunnsansvarlig engasjement gjennom sine forbruksvalg. Jamfør Aldridge (2003) og Andersen et al. (2011) opplever vi i dag at borgere, gjennom et mer eller mindre bevisst forbruk av bestemte varer og tjenester, kan uttrykke tilhørighet og identitet, gi uttrykk for politiske og sosiale overbevisninger eller standpunkter og i det hele tatt utmale sitt medborgerskap gjennom forbruk. En slik tilnærming til forbruk mener jeg uttrykkes i Monitors tekster, men i større grad mangler i Kosmos'. På den måten åpner Monitors tekster opp for en annen dimensjon ved forbruk enn Kosmos gjør. I Monitor er det klart at leseren aktivt kan bruke sitt forbruk til noe mer enn å tilfredsstille individuelle behov, nemlig å gi uttrykk for politiske og sosiale holdninger. Det at Kosmos mangler denne tilnærmingen gjør at fenomenet forbruk beskrives mer snevert enn i Monitor, og leseren blir ikke introdusert for denne dimensjonen ved forbruk. Resultatet av dette blir for meg en framstilling av forbruk som et fenomen alle borgere tar del i, men som vi ikke nødvendigvis trenger å forholde oss til. Forbruket mister sin ansvarlige dimensjon, og forbrukerne reduseres til aktører uten ansvar for egne handlinger.

Gjennom Monitors kontinuerlige spørsmålstilling, knytter boken implisitt forbrukerens evne til å utøve makt gjennom forbruk til en forståelse for at forbrukeren bør utvikle og handle etter et prinsipp om samfunnsansvar. Min oppfatning er at Monitor aktivt oppfordrer leseren til å utvise samfunnsansvar gjennom sitt forbruk. Mange av spørsmålene besvares mer eller mindre gjennom teksten, men flere av dem er spørsmål som retter seg mot leserens egne verdier og holdninger, og krever at leseren selv reflekterer over disse. Også sitatene jeg har

presentert ovenfor, knytter forbrukernes valg til et ansvar overfor samfunnet vi lever i, og dette samfunnet utvides flere steder til også å omfatte andre land enn Norge. Spesielt gjelder dette natur- og klimautfordringer, som knyttes direkte til den moderne forbrukskulturen og presenteres som et globalt problem som krever internasjonalt samarbeid og bevissthet. Men forfatterne av Monitor legger også stor vekt på arbeids- og livsvilkår i fattigere land. Det Monitor oppnår ved å tillegge forbrukeren et ansvar gjennom sine handlinger, er en tilnærming til forbruk som ligner det professor Sue McGregor (2002) skriver i sin tekst. McGregor (2002) argumenterer for en politisering av forbruk, at det å utvikle et bevisst forbruk – til forskjell fra å forbruke uten tanke på opprinnelsesland, produksjonsforhold, symbolverdi, produsenters verdisyn og lignende – er å kommunisere medborgerskap. Når Monitor presenterer meninger som ”Dagens forbrukssamfunn stiller krav til at vi er bevisste forbrukere”; ”Det er viktig at de som skal overta jorda blir bevisste på sammenhengen mellom miljø og forbruk så tidlig som mulig (Berner & Borge, 2006, s. 64, 67-68), ser jeg at Monitors tilnærming til fenomenet forbruk har likhetstrekk til det McGregor argumenterer for i sin tekst. Forbrukeren tildeles ansvar for samfunnet gjennom sitt forbruk, og kan utvise medborgerskap og samfunnsansvar gjennom bevisst forbruk. Også i Kosmos finner vi til en viss grad et forsøk på å informere leseren om ulike varemerker som fokuserer på politiske og sosiale forhold som økologisk jordbruk, miljøvennlig produksjon og rettferdige lønninger til arbeidere, men i motsetning til Monitor knyttes ikke denne informasjonen til forbrukernes muligheter til, eller ansvar for å påvirke samfunnet. Kosmos framstiller ikke forbruk på samme måte som Monitor, som en kanal for påvirkning, en plattform for engasjement eller et springbrett til politisk eller sosial aktivisme. På den måten mister Kosmos mye av den samfunnsansvarlige dimensjonen til forbruk, og teksten framstiller forbruk mer som et isolert fenomen i vårt moderne samfunn.

I sin forståelse av samfunn, er det tydelig at forfatterne bak Monitor-serien flere steder anser et slikt fellesskap gjennom en kosmopolitisk tilnærming – et verdenssamfunn –, og nærmer seg fenomenet forbruk med en noe negativ holdning. Forbruk knyttes flere ganger til miljøproblemer som forurensning, sosial urettferdighet og en økende avfallsmengde, og spørsmålene som stilles direkte til leseren gjennom de tre verkene, har tilsynelatende den hensikt å ”tvinge” leseren til å reflektere over egne holdninger og handlinger knyttet til en bevissthet omkring både mengde forbruk og valg av varer og tjenester. Gjennom kapitlene blir leseren ofte spurt hva han eller hun kan gjøre for å påvirke/forbedre forhold i samfunnet. McGregor (2002) beskriver et moderne fenomen knyttet til forbruk hvor forbrukerne,

gjennom bevisst og ansvarlig forbruk, kan engasjere seg som politiske medborgere og uttrykke sin støtte til saker som interesserer. Gjennom Monitors ”Miljø og forbruk”-kapitler mener jeg det er tydelig at forfatterne har latt seg inspirere av en slik holdning. Til stadighet blir leseren presentert for oppfordringer og spørsmål som belyser forbrukets samfunnsansvarlige dimensjon: ”Men dersom mange slutter å kjøpe varer fra produsenter med dårlige arbeidsforhold kan det kanskje føre til endringer”; ”Har du tenkt over hvilken betydning dine forbruksvaner kan ha for mennesker i en annen del av verden?” (Berner & Borge, 2006, s. 66; Berner et al., 2008, s. 73).

Også Kosmos har adoptert en kritisk tilnærming til forbruk. Men til forskjell fra Monitor knyttes forbrukets negative konsekvenser nesten utelukkende til natur- og miljøforhold, ikke til sosial-politiske forhold slik det gjøres i Monitor. Det nevnes riktignok i et avsnitt at flere mennesker blir bevisste forbrukere som er opptatt av å velge de ”riktige” varene. Her informeres det også kort om ulike ”merkevarer” som økologiske varer, Fairtrade og miljømerking. Men i motsetning til Monitors tekster, maner ikke Kosmos til refleksjon over egne forbruksvaner eller oppfordrer leseren til selv å utvise ansvar i sitt forbruk. Heller ikke knyttes borgernes forbruksvaner til sosiale og politiske forhold som arbeidsforhold, lønn i produksjonsland eller vare- og tjenestetilbudet, slik jeg mener at det gjøres i Monitor. Som en følge av de ulike tilnærmingene til forbruk som de to lærebøkene representerer, blir leseren, avhengig av lærebokvalg, introdusert for fenomenet forbruk fra to ulike tilnærminger. Min mening er at Monitor kan skape en mer reflektert forbruker, som blir bevisst på at sine forbruksvaner har betydning for andre enn seg selv, og som oppfordres til å bruke forbruket til å forbedre samfunnet han/hun og andre mennesker lever i. Kosmos’ tilnærming er snevrere, og det at leseren ikke bevisstgjøres en slik samfunnsansvarlig kobling, kan gjøre at han eller hun ikke ser på forbruk som en arena for å påvirke samfunn eller menneskers livsvilkår.

Gabriel og Lang (1995) argumenterer, i sin bok, *The unmanageable consumer*, både for og imot en kobling mellom medborgerskap og forbruk, og dermed samfunnsansvar og forbruk. Blant annet skriver de at det kan argumenteres for at den bevisste og ansvarlige forbrukeren gjennom sitt forbruk kan påvirke samfunnet i den retningen han eller hun ønsker, og en slik forbruker ”(...) must occasionally be prepared to sacrifice personal pleasure to communal well-being” (Gabriel & Lang, 1995, s. 175). En slik ansvarlig og selvoppofrende forbruker, handlende ut ifra samfunnets framfor egen interesse, kan vi også lokalisere hint av i Monitors tekster: ”Forbruk eller miljø, hva velger du?”; ”Er du villig til å betale mer for en vare dersom

du vet at de som har laget, eller dyrket fram, varen har fått en rettferdig pris for den?” (Berner & Borge, 2006, s. 66-67). Det første spørsmålet setter forbruk direkte opp mot miljøet og spør leseren om han eller hun er villig til å ”sacrifice personal pleasure” for å bevare miljøet, som jo er essensielt for ”communal well-being”. Det andre spørsmålet setter ikke de to fenomener opp mot hverandre, men beskriver en måte å ivareta begge på samme tid, mot en ekstra kostnad fra forbrukerens side. Her siktes det til det ”personal sacrifice” som er høyere kostnad for å oppnå ”personal pleasure”, men samtidig ivareta ”communal well-being”, i dette tilfellet som rettferdig lønn til arbeidere. Også i oppfordringen: ”Ved å senke noen krav til hva du trenger i livet ditt er du med på å bestemme hvor mye som brukes av jordas ressurser” (Berner & Borge, 2006, s. 64), finner vi en kobling til forbrukerens selvoppofrelse til fordel for samfunnet.

Jeg har ikke kunnet finne en slik framstilling i Kosmos. Riktignok skiller denne boken mellom *nødvendig* og *unødvendig* forbruk, og implisitt i denne framstillingen ligger budskapet om at *unødvendig* forbruk – som beskrives som forbruk bare for å gjøre livet mer behagelig – kan man klare seg uten, og dermed kan representere et slikt ”personal sacrifice”. Men koblingen mellom opplysningene læreboken presenterer og leserens eget private forbruk mangler. Med andre ord knytter ikke Kosmos i like stor grad som Monitor de forbruksfenomener som beskrives i teksten til en beskrivelse av leserens forbruk, og presenterer heller ikke oppfordringer til å reflektere over, eller å endre, eget forbruk. Noe av forklaringen på dette kan være at Monitor henvender seg i *du*-format til leseren: ”Du kan gjennom dine forbruksvaner gi andre en sjanse til å leve et bedre liv” (Berner & Borge, 2006, s. 64), mens Kosmos nytter en *vi*-framstilling: ”Vi kjøper ting vi ikke har bruk for (...)” (Nomedal & Bråthen, 2007, s. 204) og beskriver forbruk mer som et generelt fenomen og forbrukeren som en abstrakt størrelse enn noe som involverer leseren: ”Krav fra forbrukere har ført til en tydeligere merking på produktene”; ”Forbrukere er blitt mer bevisste (...)” (Nomedal & Bråthen, 2007, s. 208). En annen forklaring på manglende oppfordringer i Kosmos’ tekster, kan være at Nomedal og Bråthen overlater til læreren å bruke teksten i læreboken til å reflektere med elevene, eller å stille spørsmål i klasserommet. Men dersom læreren ikke benytter seg av en slik mulighet, vil ikke elevene ”tvinges” til å reflektere på samme måte som i Monitor.

På den andre siden presenterer Gabriel og Lang (1995) også argumenter mot en kobling mellom forbruk og medborgerskap og samfunnsansvar. Her nevnes det blant annet at borgere

har flere typer rettigheter, men også *plikter* og *ansvar*. Forbrukere har på sin side bare *forbrukerrettigheter*. I begge de to lærebøkene blir store deler av kapitlene nytt til å informere om forbrukermakt og forbrukerrettigheter. I Monitor ser vi imidlertid tydelige tendenser på at lærebokforfatterne også forsøker å tillegge forbrukerne ansvar: ”Når har du ansvaret for ditt forbruk?”; ”Forbruket ditt har betydning for både mennesker og miljø”; ”Hva kan du gjøre for å unngå en miljøskadelig produksjon” (Berner & Borge, 2006, s. 54; Berner et al., 2007, s. 81; 2008, s. 89). I innledningen til sitt *Forbrukermakt*-kapittel i Monitor 2, skriver Berner et al. (2007) at du som forbruker både har rettigheter og plikter. Imidlertid beskrives de pliktene som knyttes til forbruk bare handlinger som å ta vare på kvitteringen, bruke angreretten innen en rimelig tidsfrist og følge medlemsbetingelser i for eksempel bokklubber. Vi finner setninger som oppfordrer til å være mer bevisst konsekvensene av eget forbruk, men ingen eksplisitte plikter knyttes til dette fenomenet. Heller ikke i Kosmos tillegges forbrukeren plikter i forbindelse med sine forbruksvaner, men i motsetning til Monitor, tillegges heller ikke forbrukeren noen særlig grad av *ansvar* gjennom sitt forbruk i Kosmos’ tekster. Kosmos bruker mye plass på å informere om juridiske forbrukerrettigheter, men denne framstillingen virker svært leksikalsk, og bidrar til å skape et bilde av forbrukeren som en beskyttet aktør i markedet uten ansvar for egne handlinger.

Gabriel og Lang (1995) argumenterer også imot koblingen mellom forbruk og medborgerskap gjennom å skrive at borgere engasjerer seg kollektivt for å påvirke og forbedre samfunnet de lever i, mens forbrukere bare er opptatt av å tilfredsstille sine egne behov. De hevder også at borgere engasjerer seg i den offentlige sfære, mens forbrukere trekker seg tilbake til sitt personlige fluktsted. Monitor tar igjen et steg på veien imot Gabriel og Langs argumentasjon gjennom å redegjøre for både nasjonale og internasjonale medlemsorganisasjoner som aktivt arbeider for å informere og påvirke borgere og myndigheter i forbindelse med forbruk og dets konsekvenser. I tillegg oppfordres leseren til å finne ut mer om slike organisasjoner (Berner et al., 2008, s. 84). Også setninger som: ”Det er mye du kan gjøre selv som forbruker, men de store endringene skjer først når flere går sammen om å få til endringer” (Berner & Borge, 2006, s. 67) kan tolkes som oppfordringer til å engasjere seg kollektivt for å søke endringer i forbrukersamfunnet. Forfatterne av Kosmos har valgt å ikke bruke plass på informasjon om medlemsorganisasjoner som arbeider for å opplyse og påvirke forbrukere, produsenter og myndigheter i forbrukerforhold. Læreboken presenterer heller ingen portaler som elevene kan nytte til å finne informasjon om slike kollektive engasjement. Dette bidrar til at Kosmos’

framstilling av forbruk framstår som nærmere Gabriel og Langs beskrivelse av forbruk som en motsetning til medborgerskap enn det Monitors framstilling gjør.

Samlet sett oppleves tekstene i Monitors kapitler om miljø og forbruk med en langt sterkere kobling til samfunnsansvar enn de vi finner i Kosmos. Monitors framstillinger ivaretar den politiseringen av forbruk vi finner i Sue McGregors argumentasjon, og går imot Gabriel og Langs beskrivelse av forbruk som en motsetning til medborgerskap. Dette gjør de gjennom å vektlegge informasjon om medlemsorganisasjoner, pålegge forbrukeren ansvar gjennom sitt forbruk, samt oppfordre leseren til å reflektere over forbrukervalg og søke informasjon om produkter og produsenter for å kunne velge de varer som tilfredsstillende personlige verdier og holdninger. I tillegg knytter Monitor forbruk tydelig til samfunnsstrukturer på en måte som åpner for at forbrukeren kan utvise medborgerskap og ta samfunnsansvar, både gjennom bevisst forbruk og gjennom å avstå fra visse deler av forbruket sitt. Kosmos mangler den politiserte framstillingen av forbruk, og framstiller forbruk mer som et isolert fenomen hvis mekanismer ikke virker inn på samfunnets verdier og styring. I Kosmos informeres det heller ikke om organisasjoner eller kampanjer som arbeider for å bevisstgjøre forbrukere og redusere de negative konsekvensene av forbruk. Dette skaper en ytterligere distanse mellom det forbruket som presenteres i boken og forbrukerens evne til å ta samfunnsansvar. I Kosmos benytter Nomedal og Bråthen seg heller ikke av muligheten til å informere mer om, eller oppfordre elevene til selv å bli, som de kaller det, mer *bevisste forbrukere*.

For å illustrere mine funn så langt, ønsker jeg å framstille resultatene i en matrise som utvides ved hvert delkapittel, og presenteres i sin helhet ved slutten av dette fjerde kapitlet i oppgaven. Første del av matrisen illustrerer om lærebøkene presenterer temaet forbruk som et isolert fenomen fra samfunnet, eller knytter forbruk opp mot samfunnsansvar og beskriver forbruket som en arena for å uttrykke dette ansvaret:

	Monitor	Kosmos
Forbruk som isolert fenomen		X
Forbruk knyttet til samfunnsansvar	X	

Matrise 4.1 – Samfunnsansvar gjennom forbruk

4.2 – Forbrukeren

I det følgende gis en redegjørelse for de empiriske funn knyttet til hvilken framstilling lærebøkene presenterer av forbrukeren, med særlig fokus på hvordan disse tillegger aktøren makt og ansvar. Dette delkapittelet er inndelt i tre deler, ett underkapittel for læreboken Monitor, ett for Kosmos og ett for oppsummering og drøfting.

4.2.1 – Monitor

Gjennom teksten i læreboken framstiller Monitor forbrukeren som en ungdom, sterkt kommersielt påvirket av reklame og kjøpepress, i et forsøk på å skape en identitet:

Gjennom *reklame* blir vi påvirket til å tro at det som koster penger sikkert er både bedre og morsommere enn det som er gratis (...) Noen former for reklame spiller på ungdoms usikkerhet. Samtidig er også reklamen med på å gi ungdom en identitet (Berner & Borge, 2006, s. 57).

Monitor framstiller reklame som en mektig og kynisk påvirker, og som en skaper av behov. Ser vi tilbake til Alan Aldridges typologi av forbrukere, finner vi at Monitor framstiller den typiske ungdomsforbrukeren som en *narr* (se delkapittel 2.2.1). Denne typen forbruker narres av markedsføring til å forbruke produkter for å kommunisere en status eller identitet som er konstruert av markedet selv. Samtidig kan det synes en annen type forbruker gjennom Monitors kapitler. Som tidligere omtalt, beskriver Monitor 1 en forbruker påvirket av reklame til å kjøpe produkter for å kopiere en identitet skapt av reklamen. I Monitor 2 finner vi overskriften ”Du har makt” (Berner et al., 2007, s. 81) og en innføring i forbrukerrettigheter og forbrukerrettighetsinstanser som både eksisterer *for* forbrukeren og er avhengig *av* forbrukeren: ”Ved at mange henvender seg til Forbrukerrådet har vi mulighet til å påvirke det som produseres og selges i Norge” (Berner et al., 2007, s. 81). Vi finner også eksempler på utøvelse av forbrukermakt, både knyttet til varer med unødvendig emballasje, økologiske og rettferdig pris-varer, samt varer fra land som bryter med menneskerettighetene (Berner et al., 2007, s. 82). Både Monitor 2 og Monitor 3 informerer og oppfordrer til å lære mer om organisasjoner som arbeider med miljøvern og forbrukerbevisstgjøring. De stiller også flere spørsmål til leseren som om å tenke over hva han eller hun kan gjøre for å påvirke vareutvalget, produksjonsmetoder og arbeidsforhold for arbeidere (Berner et al., 2007, 2008). I læreboken finner jeg både et bilde av forbrukeren som *narr*, en påvirkelig aktør i et forhold dominert av markedet, og et bilde av forbrukeren som en form for rasjonell aktør, en

dominerende forbrukertype. Imidlertid ser jeg at denne mektigere rasjonelle aktøren tillegges et samfunnsansvarlig engasjement som mangler hos Aldridges rasjonelle aktør. Som jeg nevnte ovenfor, har Berner og Borge (2006) valgt å stille spørsmål direkte til leseren gjennom alle sine kapitler om miljø og forbruk. Flere av disse spørsmålene har tilsynelatende den hensikt å få leseren til å reflektere over eget forbruk, hva som påvirker det, og hva de kan gjøre for selv å styre eget forbruk: ”Tenker du noen gang over hva som påvirker deg når du skal kjøpe klær eller musikk?”; ”Når har du ansvaret for ditt forbruk?”; ”Lar du deg påvirke av reklame?” (Berner & Borge, 2006, s. 53-54, 57); ”Har du noen mulighet til å påvirke hvilke varer som skal selges i Norge?” (Berner et al., 2007, s. 81). Som tidligere nevnt presenterer Monitor et tvetydig bilde av forbrukeren. Vi finner både *narren* og en samfunnsansvarlig variant av *den rasjonelle aktør*. Monitor oppfordrer leseren til å bevisstgjøre seg dagens moderne forbruksmønster, og ta styringen og ansvaret for eget forbruk:

Dagens forbrukssamfunn stiller krav til at vi er bevisste forbrukere. Hvis vi har gjort oss opp en mening om hva vi egentlig trenger, kan vi unngå unødvendig forbruk. På den måten er vi med på å spare miljøet. Du kan gjennom dine forbruksvaner gi andre en sjanse til å leve et bedre liv. Ved å senke noen krav til hva du trenger i livet ditt er du med på å bestemme hvor mye som brukes av jordas ressurser (Berner & Borge, 2006, s. 64)

Læreboken tar opp både skadelige virkninger av forbruket og den kommersielle påvirkningen, men benytter seg i liten grad av alternative forklaringer når de beskriver forbruket. At forbruket kan ha en instrumentell funksjon, eller gi individuell behovstilfredsstillelse som lykke eller som verktøy for å forbedre evner i noe, blir i liten grad betont i læreboken. På den måten reduseres forbruket til noe falskt; et fenomen skapt av kommersielle krefter rettet mot påvirkelig ungdom: Og forbrukeren blir narren, formet av markedskrefter. Men vi ser samtidig læreboktekstenes opplærende funksjon. I kapittel som *Du har makt* informeres det om juridiske rettigheter, forbrukerens evne til å påvirke tilbudet av varer og tjenester og eksempler på varer man kan velge for å støtte opp under produsenter/produksjonsland som ivaretar ens egne verdier. Kapittelet i Monitor 2 avsluttes slik: ”Som forbruker har du ganske stor makt, men det er opp til deg selv om du vil bruke denne makten” (Berner et al., 2007, s. 82). Her er det tydelig at Berner et al. søker å bevisstgjøre forbrukeren sin makt, og med dette skape en forskyvning av maktforholdet i forbrukerens favør.

4.2.2 – Kosmos

Første setning i Kosmos definerer forbrukeren som "(...) en person som kjøper varer og tjenester" (Nomedal & Bråthen, 2007, s. 204). Som i Monitor, er det ungdom som fremstilles som *forbrukeren* i samfunnet: "Ungdom er en kjøpesterk gruppe som forbruker mange forskjellige varer og tjenester" (Nomedal & Bråthen, 2007, s. 206). Men Kosmos skiller forbrukerne videre når de sier at "Ikke alle har like stort forbruk av varer og tjenester" (Nomedal & Bråthen, 2007, s. 206). Og når de senere retter pekefingeren mot de rike landene som de største forbrukerne, er det tydelig at de mener at roten til miljøproblematikken finnes hos ungdom i rike land:

Det er det høye forbruket til de rike landene som skaper de største miljøproblemene. Mengden søppel og grov utnyttning av jordas ressurser setter jorda i fare. Tenk om folk i de fattige landene skulle selge og kaste like mye som de rike landene. Da hadde vi trengt fire ekstra jordkloder for å få nok ressurser til å produsere alt (Nomedal & Bråthen, 2007, s. 210).

I delkapittelet *Hva påvirker oss til å kjøpe, kjøpe, kjøpe?* presenterer Nomedal og Bråthen ulike faktorer som påvirker ungdoms forbruk. De skriver at "Både reelle behov, oppdragelsen vår, vennene våre og ikke minst reklamen styrer valgene våre" (Nomedal & Bråthen, 2007, s. 207). Maslows behovspyramide presenteres, men forklares lite. Mat må vi ha, skriver forfatterne, mens mye annet kan vi fint greie oss uten. Implisitt ligger forståelsen av at denne ungdommelige forbrukeren påvirkes til å "kjøpe, kjøpe, kjøpe" varer og tjenester som han ikke behøver, men "styres" til å kjøpe allikevel. Påvirkningen kommer både i form av venner og oppdragelse, men "ikke minst" de kommersielle kreftene som reklame representerer. Den største makten i forbrukervalgene ligger med andre ord utenfor forbrukeren selv. Denne framstillingen tegner et bilde av forbrukeren som en *narr*, og makten ligger hos produsentene, ikke forbrukerne.

I det hele finner vi imidlertid flere typer forbrukere gjennom Kosmos' forbrukskapittel. Tidlig åpner (Nomedal & Bråthen, 2007, s. 207) for at forbruk kan ha en symbolfunksjon, og forbruk nyttes for å skape en identitet eller uttrykke holdninger og verdier. Blant annet kan bevisste valg av klesplagg symbolisere forbrukerens tilhørighet og identitet. Dette korrelerer med Aldridges *kommunikator*-type. Samtidig er Kosmos klar på at vi påvirkes mye, både av venner, oppdragelse og ikke minst reklame. Teksten sier at de kommersielle kreftene lurer oss til å kjøpe ting vi ikke trenger, og forbrukertypen synes å bli transformert fra *kommunikator* til

narr. Det som i hovedsak skiller de to framstillingene, er at makten forskyves fra forbrukeren til markedet. Kommunikatoren skimter vi tidvis i teksten gjennom forbrukets symbolfunksjon og gjennom setninger som ”Mange er opptatt av å vise hvem de er, gjennom hva de eier. Statussymboler og materielle ting blir viktige ingredienser i livet” (Nomedal & Bråthen, 2007). Men til denne framstillingen kontrer Kosmos ofte med at forbruket er påvirket av ytre faktorer: ”Vi utsettes alle for et enormt kjøpepress. (...) Næringslivet bruker enorme summer hver dag for at nettopp *du* skal kjøpe det de vil selge”; ”Hva som blir tilbudt av varer og tjenester, påvirker forbruksmønsteret vårt”; ”Som forbruker er du utsatt for et massivt reklamepress fra firmaer som vil selge deg forskjellige varer” (Nomedal & Bråthen, 2007, s. 207-208, 217). *Narren* er den dominerende beskrivelsen av forbrukeren i Kosmos’ kapittel om forbrukersamfunnet.

Gjennom delkapittelet *Flere blir bevisste forbrukere*, overføres makten igjen til forbrukeren når lærebokforfatterne skriver at ”Krav fra forbrukerne har ført til en tydeligere merking på produktene” og ”Forbrukere er blitt mer bevisste på at varene skal komme fra land som ikke undertrykker og utnytter folket” (Nomedal & Bråthen, 2007, s. 208). Her er det tydelig at markedet/produsentene har innfunnet seg med forbrukernes preferanser og tilpasset produksjon deretter. Forbrukeren makter å navigere i markedet for å ”tvinge” produsentene til å tilby det de ønsker å forbruke. Forbruksvarene blir brukt for mer enn deres instrumentelle funksjon. For eksempel vil økologiske matvarer innfri både sin instrumentelle funksjon ved å være mettende, men også sin ekspressive funksjon gjennom å kommunisere forbrukerens verdier om et økologisk landbruk eller sosialrettferdige engasjement. Kosmos bruker også mye plass på det juridiske stoffet knyttet til forbrukerrettigheter og lovgivning. Det kan virke som at målet med opplæringen er å skifte makten fra markedet til forbrukerne ved å bevisstgjøre dem deres rettigheter og deres makt i markedet, men læreboken byr ikke på forklaringer til hvordan forbrukeren kan påvirke produksjon eller tilbud av varer og tjenester.

4.2.3 – Oppsummering og drøfting

Gjennom å definere forbrukeren med et sett egenskaper, vil lærebøkene for eksempel kunne framstille denne personen som en bevisst og opplyst aktør, med makt i et marked som han eller hun bruker for å tilfredsstille egne eller samfunnets interesser. Eller i motsatt fall som en påvirkelig aktør som styres av produsenter og tilbydere til å forbruke det de ønsker å selge. Alan Aldridge presenterer, i sin bok *Consumption*, en typologi av forbrukere i vestlig diskurs.

Her introduseres vi til forbrukertypene *narren*, *offeret*, *kommunikatoren* og *den rasjonelle aktøren*. Alle typene er plassert i en graf som viser fordeling av makt og forbrukets funksjon langs aksene (se delkapittel 2.2).

Både Monitor og Kosmos' dominerende framstilling av forbrukeren bærer klare likhetstrekk til Aldridges *narr*. Begge de to lærebøkene er svært klare på at leserens forbruksvalg og – mønster i stor grad påvirkes og preges, både av kommersielle krefter som reklame og markedsføring, og av venner, familie og andre mennesker. Reklamen beskrives som en stor kraft, og det vektlegges flere ganger i begge lærebøkene at denne kraften påvirker forbrukernes valg av varer og tjenester.

I motsetning til Monitor, argumenterer Kosmos for at forbruket kan ha flere funksjoner. Og gjennom å informere om forbrukets symbolfunksjon og forbrukerens evne til å navigere i markedet for å velge varer og tjenester som uttrykker tilhørighet og identitet, ser vi at Kosmos tidvis beskriver forbrukeren mer i tråd med Aldridges *kommunikator* enn *narr*. Samtidig poengteres det gjentatte ganger at forbrukeren påvirkes av markedskreftene i sitt forbruk, og på den måten er det *narren* som står som den dominerende beskrivelsen, også i Kosmos.

Når lærebøkene beskriver forbrukeren som *narr*, vil framstillingen av aktøren beskrives som mer eller mindre maktesløs i forholdet med markedet. Gjennom å frata forbrukeren makten i interaksjonen med produsenter og tilbydere, vil også denne aktøren frikjøpes for en stor del av den samfunnsansvarlige dimensjonen av forbruk. Den eneste delen av ansvaret forbrukeren kan pålegges, blir gjennom en slik framstilling kun det faktum at forbrukeren faktisk forbruker. For dersom forbruket i større grad styres av produsentene – markedet –, står ikke forbrukeren selv ansvarlig for hvordan disse varene produseres eller hvilke miljøkonsekvenser de medfører. Det er det produsentene, som den dominerende makten, som står ansvarlig for. Gjennom å framstille forbrukerne som maktesløse narrer, vil altså lærebøkene plassere forbrukets samfunnsansvarlige dimensjon hos produsentene, ikke de forbrukende elevene som boken er myntet på. På denne måten går Monitor et skritt bort fra den sterke koblingen mellom samfunnsansvar og forbruk som jeg beskrev i forrige delkapittel.

Ved å beskrive forbrukerne som narrer, står også lærebøkene i fare for å kommunisere til leseren at forbruk er falskt: Et fenomen konstruert av markedet for å tjene penger. Dersom forbrukeren påvirkes av markedet til å konsumere noe han/hun egentlig ikke behøver, men

allikevel føler et (skapt) behov for, blir forbruk beskrevet som en mekanisme etablert av markedet for å øke profitten. Dermed reduseres forbrukets samfunnsansvarlige dimensjon ytterligere. For hvis ens behov er en konstruksjon, hvorfor skal da forbrukeren velge varer fra produsenter med ”gode” verdier hvis de ikke tilfredsstillter forbrukerens (konstruerte) behov?

Som et motsvar til dette ser jeg at lærebøkene tilsynelatende forsøker å forflytte makten fra produsentene til forbrukerne gjennom opplysning og opplæring. Begge de to bøkene bruker plass på å opplyse om juridiske forbrukerrettigheter, noe som vil gi forbrukerne et større fortrinn i interaksjonen med forbrukermarkedet. Men i større grad enn Kosmos, pålegger Monitor forbrukerne et ansvar gjennom forbruket i tillegg til disse rettighetene. I Monitor presiseres det at forbrukeren har makt, både gjennom sine rettigheter og gjennom et bevisst forbruk for å påvirke tilbudet, men også at det følger med en grad av ansvarlighet med denne makten. I Monitor kan man lese om forbrukerengasjement som har ført til at produsenter har redusert miljøbelastende emballasje, fjernet andre produkter fra sortimentet til fordel for økologiske og Max Havelaar-merkede varer, og redusert import av varer fra land som bryter med menneskerettigheter. Også makten forbrukerne får gjennom Forbrukerrådet, er avhengig av at forbrukerne tar ansvar ifølge Monitor: ”Ved at mange henvender seg til Forbrukerrådet har vi mulighet til å påvirke det som produseres og selges i Norge” (Berner et al., 2007, s. 81).

Det at Kosmos bruker så mye plass på å opplyse om forbrukerrettigheter og lover som eksisterer for å beskytte forbrukeren, bidrar til å skyve makten mer i forbrukerens favør i forholdet med markedet. Når Monitor, i tillegg til å opplyse om slike rettigheter, pålegger forbrukeren et ansvar gjennom forbruket, bidrar dette til at koblingen mellom forbruk og samfunnsansvar igjen kan trekkes for denne læreboken. Monitor er definitivt det lærebokverket som går lengst i å bevisstgjøre leseren sin forbrukermakt, og knytte denne makten til et medfølgende samfunnsansvar. Dette gjøres gjennom stadige oppfordringer til å reflektere over eget forbruk og hvordan det kan påvirke tilbudet av varer så vel som sosiale forhold i produksjonsleddene og miljøkonsekvenser av forbruk. I tillegg bruker dette lærebokverket plass på å informere om organisasjoner som kjemper mot negative miljøkonsekvenser av produksjon, og mot urettferdighet i fattige produksjonsland og de oppfordrer elevene til å søke mer informasjon om slike organisasjoner. På denne måten gir Monitor leseren tilgang til en arena for mer effektivt å utnytte sin forbrukermakt. Som læreboken selv hevder: ”Det er mye du kan gjøre selv som forbruker, men de store endringene skjer først når flere går sammen om å få til endringer” (Berner & Borge, 2006, s. 67).

Ved siden av kapittelet som informerer om juridiske forbrukerrettigheter, bruker også Kosmos noe plass på å informere om utøvelse av forbrukermakt utenfor de lovfestede rettighetene. I delkapittelet *Flere blir bevisste forbrukere*, opplyser læreboken om bevisste valg som flere forbrukere foretar for å påvirke markedet og samfunnsmessige forhold. Blant annet er ”Krav fra forbrukerne har ført til en tydeligere merking på produktene” (Nomedal & Bråthen, 2007, s. 208) en tydelig eksemplifisering av forbrukermakt. Men sammenlignet med Monitor, bruker Kosmos mindre plass på en slik bevisstgjøring. I Kosmos har forfatterne i tillegg valgt å kun vie et lite delkapittel på disse opplysningene, mens Monitor har benyttet seg av en annen strategi. Gjennom å spre slike opplysninger og spørsmål som krever refleksjon omkring eget forbruk rundt i teksten i alle de tre forbrukerkapitlene i Monitor, har forfatterne oppnådd at leseren gang på gang blir minnet på sin forbrukermakt og sitt samfunnsansvar. Forbrukerens ansvar overfor samfunnet integreres på denne måten i flere aspekter, fra arbeidsforhold til miljøkonsekvenser og rettferdig fordeling av profitt, mens leseren i Kosmos presenteres for disse opplysningene kun som én informasjonsbolke blant mange.

Matrisen utvides dermed med følgende informasjon:

	Monitor	Kosmos
Framstilling av forbruker som		
- Narr	X	X
- Rasjonell aktør	/	
- Kommunikator		/
- Offer		
Forbrukeren ansvarliggjøres	X	

Matrise 4.2 – Forbrukeren

I framstillingen til Monitor kan vi tidvis skimte en samfunnsansvarlig variant av Aldridges *rasjonelle aktør*, men dette er såpass vagt at jeg har valgt å sette kun et halvt kryss for å illustrere dette poenget. Det samme gjelder om Kosmos’ framstilling av forbrukeren som *kommunikator*. Imidlertid har jeg valgt å utvide matrisen med et ledd jeg har kalt *Forbrukeren*

ansvarliggjøres. At jeg har krysset av for Monitor her betyr at lærebokens tekster oppfordrer leseren til å utvise samfunnsansvar gjennom sitt forbruk, den bevisstgjør leseren hvilke konsekvenser forbruket hans/hennes har og reiser til stadighet spørsmål om forbrukernes ansvar og holdninger i forhold til eget forbruk og dets konsekvenser. På den måten beskriver Monitor i større grad enn Kosmos forbruk med en samfunnsansvarlig dimensjon gjennom sine framstillinger av forbrukeren. Imidlertid er det den dominerende framstillingen av forbrukeren mer likt Alan Aldridges *narr* enn noen av de andre typene.

4.3 – Forbruk og medborgerskap

I dette delkapittelet presenteres empiri knyttet til forskningsdesignets tredje steg, nemlig hvilken tilnærming til medborgerskap som ivaretas av lærebøkene framstilling av forbruk og forbrukeren, og hvordan denne tilnærmingen ivaretar samfunnsansvar. De egenskapene og kvalitetene som lærebøkene implisitt beskriver borgeren med gjennom sine framstillinger, vil undersøkes nærmere i lys av medborgerbildene som tegnes i den demokratiteori jeg presenterte i kapittel to. Også dette delkapittelet er inndelt i tre underkapitler, *Monitor*, *Kosmos* og *Oppsummering og drøfting*.

4.3.1 – Monitor

Når det kommer til hvilken ”type” medborgerskap læreboken ivaretar gjennom sin framstilling av forbruk og forbrukeren er det tydelig at også her, på samme måte som bøkene vekslet mellom å framstille forbrukeren som forenlig med Aldridges *narr* og med hans rasjonelle aktør, er lærebokens beskrivelser forenlig med to forskjellige typer medborgere. Den ene medborgeren er imidlertid mer framtrepende enn den andre. På den ene siden beskriver de en forbrukskultur og en forbruker som deltaker i et ”bruk og kast”-samfunn som i sin tur beskrives som miljøskadelig. De presenterer flere ganger en forbruker som er uvitende både om arbeidsforhold og produksjonsprosesser knyttet til forbruket og konsekvenser av det høye forbruket (Berner & Borge, 2006, s. 57-58, 68). Samtidig kan det virke som om kapitlene om miljø og forbruk i Monitor-bøkene har som mål å bevisstgjøre elevene i sitt forbruk. Dette skjer gjennom historiske komparasjoner av forbruk med dagens situasjon og gjennom informering av hva som påvirker forbruk og hvilke konsekvenser forbruket har. I tillegg bevisstgjør Monitor leseren om sin makt som forbruker, både juridisk og som makt gjennom faktisk forbruk = valg av produkter. Det er tydelig at læreboken

oppfordrer elevene til å bli bevisste forbrukere og, gjennom å bruke sin makt som forbrukere, bidra til å endre samfunn:

Dagens forbrukssamfunn stiller krav til at vi er bevisste forbrukere. Hvis vi har gjort oss opp en mening om hva vi egentlig trenger, kan vi unngå unødvendig forbruk. (...) Du kan gjennom dine forbruksvaner gi andre en sjanse til å leve et bedre liv (Berner & Borge, 2006, s. 64).

Gjennom sine stadige spørsmål til leseren oppfordres elevene også til å reflektere over sine egne handlinger og bruke sin forbrukermakt til å utvise samfunnsansvar. Gjennom spørsmålet: ”Er du villig til å betale mer for norskproduserte varer for å ta hensyn til miljøet?” (Berner et al., 2008, s. 89) appelleres det tydelig til ”den selvoppofrende medborgeren” vi finner i republikansk demokratiteori. Denne borgeren er villig til å temme egne behov til fordel for samfunnets beste. Det appelleres til den bevisste og ansvarlige forbrukeren, handlende ut fra samfunnets beste, ikke utelukkende egeninteresse, som vi finner igjen gjennom republikansk medborgerskapstanke. Dette gjør Monitor ved å bruke flere sider på å informere om organisasjoner som arbeider både for miljøvern, ansvarlig forbruk og kritiserer den økte verdenshandelen, samt anmode elevene til å finne ut mer om disse (Berner et al., 2007, s. 76-77; 2008, s. 76-77). Tydeligst finner vi den republikanske medborgerskapstanken i den første Monitorbokens avsluttende avsnitt: ”Hvordan morgendagens samfunn skal se ut, er avhengig av de valg vi gjør i dag” (Berner & Borge, 2006, s. 71). Her tegnes det et bilde av en forbruker, en borger, som er i stand til å påvirke og forme samfunnets premisser og verdier gjennom sin dagligdagse atferd.

4.3.2 – Kosmos

Som tidligere beskrevet, bruker Kosmos mye plass i kapittelet til den juridiske forbrukerrettighetsdelen av forbruk. Likevel sitter man igjen med et inntrykk av det er lovene alene som gir forbrukeren makt. Der Monitor brukte mindre plass på de juridiske rettighetene og mer på forbrukermakt gjennom bevisst forbruk og valg av varer, går Kosmos motsatt vei. Fire sider blir brukt til å informere om forbrukerkjøpsloven, angrerettloven, markedsføringsloven og Forbrukerrådet. Men ikke en eneste gang nevnes forbrukermakten i forbindelse med forbrukerens individuelle forhold med markedet utenom de juridiske rettighetene. Heller ikke beskriver Kosmos muligheter til å forbedre samfunn eller miljø – fra å redusere forurensing til å forbedre arbeids- og livsvilkår til arbeidere – gjennom utøvelse av

sin forbrukermakt, men beskriver lovene til kun til fordel for den enkelte forbrukers egeninteresse:

”Når du kjøper noe i en butikk, er det forbrukerkjøpsloven som gjelder. Loven skal beskytte den svake parten i kjøpsforholdet, det vil si kunden. (...) Dersom den nye mp3-spilleren din slutter å fungere etter halvannet år, bør du ta kontakt med selgeren å klage. (...) Hvis du kjøper et par sko, og sålen faller av etter kort tid, kan du klage – varen har ikke oppfylt kravene. Når du klager, kan du enten kreve at selgeren gir deg en ny vare, eller at feilen blir reparert. (...) Hvis du for eksempel har bestilt en ny dvd-spiller på Internett, skal det følge med et angreskjema med pakken når du mottar varen” (Nomedal & Bråthen, 2007, s. 214-216).

I Kosmos finner jeg heller ingen informasjon om medlemsorganisasjoner som arbeider for ulike forbruker- eller miljøsaker, ei heller en oppfordring til å finne ut om slike. På denne måten gir Kosmos en framstilling av forbrukermarkedet som et forhold mellom to størrelser; markedet med produsenter og tilbydere på den ene siden, og den individuelle forbruker på den andre. Forbrukeren står fritt til å forbruke, uten å reflektere over bruken av sin forbrukermakt til fordel for andre enn seg selv. Medlemsorganisasjoner informeres det ikke om, så læreboken legger dermed ikke opp til at leseren kan informeres om medlemsorganisasjoner som arbeider for politisk påvirkning. Forbrukeren har makt gjennom eksisterende lover som både forbruker og produsent/tilbyder må forholde seg til. Men inntrykket jeg sitter igjen med er at disse lovene beskytter forbrukeren overfor markedet og gir dermed individet større frihet, framfor å oppfordre til utøvelse av makten til fordel for andre. En slik framstilling gir meg inntrykk av en tettere tilnærming til liberalt enn republikansk medborgerskapsteori. Dette fordi republikanismen forfekter det folkelige engasjementet som grunnleggende for samfunnsendringer og opphøyer den selvoppofrende medborgeren som idealet, mens liberalismen er klar på at politikken er til for å sikre individets frihet til å handle etter selvinteresse, ikke en form for altruisme. Når leseren (forbrukeren) heller ikke oppfordres til å undersøke, vise engasjement eller ta ansvar for konsekvenser av forbruk som påvirker andre enn en selv, sitter jeg igjen med et medborgerskapsideal som ligner mer på den liberale enn den republikanske tilnærmingen.

4.3.3 – Oppsummering og drøfting

I dette delkapittelet har jeg presentert empiri fra lærebøkene beskrivelser av forbruk og forbrukeren som bidrar til å skape et bilde av hvilken medborgertype lærebøkene

framstillinger ivaretar. I lærebokverket Kosmos finner jeg tegn på at den teksten lærebokforfatterne har skrevet, har sterkere tilknytning til den liberale beskrivelsen av medborgeren enn den republikanske. Læreboktekstene beskriver en individuell forbruker som handler i markedet, tilsynelatende til dels uvitende eller indifferent hva angår konsekvenser av sitt forbruk. Denne forbrukeren påvirkes av kommersielle krefter til å forbruke varer og tjenester som han/hun narres til å tro at han/hun behøver. Forbruket baseres like fullt på individuelle behov og tilfredsstillelse av egeninteresse: ”Noen av varene og tjenestene vi kjøper dekker vårt grunnbehov for å leve. (...) Men mye av forbruket vårt er bare med på å gjøre livet mer behagelig for oss” (Nomedal & Bråthen, 2007, s. 206-207).

Lærebokforfatterne framstiller ikke forbruk som et verktøy for samfunnsendring. Ei heller stilles det spørsmål til om forbrukeren kan forsake noe av sitt forbruk eller endre det til fordel for miljø og samfunn. Læreboken informerer imidlertid om at forbruket har konsekvenser utover privat økonomi. Store miljøtrusler har sin rot i det store forbruket som symboliserer dagens ”bruk og kast-samfunn”, noe som truer alle samfunn på jorda. I tillegg forbrukes varer og tjenester hvis produksjon foregår under urettferdige og kummerlige arbeidsforhold og representerer en manglende sosial velferd, selv om dette siste aspektet vektlegges mindre i Kosmos enn i Monitor. Til tross for slike opplysninger, virker det ikke som om Kosmos forsøker å beskrive måter forbrukeren kan handle for å påvirke samfunnsstrukturene. Det største godet i liberal demokratiteori er individets frihet, og borgeren har ingen betydelig påvirkningskraft overfor politikk. Det kan synes som om Kosmos i større grad anerkjenner denne tilnærmingen framfor den republikanske.

Jeg sier ikke med dette at den liberale medborger er likegyldig overfor urettferdighet og miljøtrusler, men at en slik tilnærming til demokratiteori forfekter en medborger som har minimalt med påvirkningskraft på politiske forhold utenfor den aktiviteten som foregår under politiske valg. Som vi husker fra forskningsoppgavens andre kapittel, har ikke borgeren (forbrukeren) i liberal teori noen forpliktelse overfor samfunnets felles beste. Ei heller har borgeren et ansvar for å søke en endring eller forbedring av sosiale eller politiske forhold, verken i eget eller andre samfunn. Borgeren har liten til ingen innflytelse på politiske avgjørelser, og kan følgelig søke å tilfredsstille egne interesser og behov, uavhengig av hvilke konsekvenser dette har for andre. Dersom handlingene han eller hun utfører kan være til skade overfor samfunnet, er det ikke borgeren selv som ansvarliggjøres, men myndighetene. Ettersom den enkelte borger (forbruker) ikke har innflytelse på myndighetenes avgjørelser, er det opp til myndighetene selv å legge rammer for borgernes handlingsfrihet for å ivareta

samfunnets strukturer. Dette vil kunne føre til en manglende interesse og et mindre engasjement fra forbrukernes side til å forsøke å påvirke forhold innenfor politikk, produksjon og økonomi gjennom sitt forbruk. Og gjennom en liberal tilnærming vil ikke forbrukeren kunne lastes for dette. Igjen er det imidlertid viktig å påpeke at disse ulike tilnærmingene presenteres som teoretiske ytterpunkter for diskusjon, ikke beskrivelser av reelle samfunn. Allikevel mener jeg at det er denne borgeren som best ivaretas gjennom Kosmos' kapittel om forbrukersamfunnet.

Kosmos bruker, i motsetning til Monitor, ingen plass på å informere leseren om ulike medlemsorganisasjoner som arbeider aktivt for å redusere de negative konsekvensene av forbruk og opplyse forbrukere om virkningene av deres forbruk og muligheter til å endre dem. Ei heller oppfordres leseren til å utvise ansvar gjennom sitt forbruk. Læreboken informerer kun i korte drag om at forbrukeren kan bruke sin makt til å påvirke forhold i varemarkedet. Delkapittelet som omhandler bevisste forbrukere bryter med den øvrige framstillingen i læreboken og representerer en tettere tilknytning til republikansk medborgerskap, da læreboken her peker på ulike merkevarer som representerer ulike verdisyn, blant annet Fairtrade og økologiske varer. Her skriver forfatterne at flere forbrukere har blitt mer bevisste på hvilke varer de forbruker og at disse varene ikke skal komme fra land som undertrykker og utnytter folket. Også ved å informere om miljøkonsekvenser kan det virke som om Kosmos forsøker å presentere leserne (forbrukerne) om virkninger av sitt forbruk, men i motsetning til Monitor, finner vi ingen oppfordringer til å faktisk endre sin atferd. Dette kan, som nevnt tidligere, ha sin forklaring i at Kosmos overlater slike diskusjoner til læreren. Men det kan også forklares gjennom lærebokens tilknytning til liberal demokratiteori. Kanskje ikke forbrukeren oppfordres til å utøve sin forbrukermakt for å endre samfunnsstrukturer fordi forbrukeren (borgeren) gjennom republikansk medborgerskapsteori ikke representerer en påvirkende makt i samfunnet? Det Kosmos oppnår med en slik framstilling er å ytterligere understreke det gapet mellom forbruk og samfunnsansvar som har vært beskrevet i de tidligere delkapitlene. For den liberale medborgeren står individualitet og individets frihet som de største verdiene, og når den rådende tanken er at individet ikke har noen betydningsfull innflytelse på samfunnsstyringen, kan individet heller ikke pålegges et samfunnsansvar.

Jeg er av den oppfatning at Monitors framstillinger konstruerer et bilde av en forbruker som, til forskjell fra Kosmos, tilsynelatende representerer et republikansk medborgerskapsideal. Vi

husker fra kapittel to at forbrukeren gjennom republikansk medborgerskapsteori vil kunne komme til uttrykk gjennom en bevisst og ansvarlig forbruker. En opplyst forbruker som bruker makten han eller hun representerer gjennom sitt forbruk til å gi uttrykk for politiske og sosiale standpunkter. Den republikanske teori skiller seg klart fra den liberale ved at borgeren (forbrukeren) har makt til å påvirke og endre politiske og sosial-politiske forhold. Gjennom individuelt og kollektivt engasjement har borgerne innflytelse på politiske avgjørelser. Forbrukeren vil da kunne bruke sin makt i markedet til å uttrykke sin politiske tilhørighet og sine preferanser, og på den måten bidra til å forbedre samfunnet. Forbrukeren i republikansk teori har ikke bare mulighet til å påvirke samfunnsstrukturer gjennom sine forbrukervalg, men dersom han eller hun mener at endringen er til samfunnets felles beste, har forbrukeren også en plikt til å handle slik. Her har forbrukeren en inklinasjon til å forsake private interesser til fordel for fellesskapets interesser. Når Monitor spør leseren om han eller hun er villig til å betale mer for varer som enten sikrer rettferdig betaling til arbeidere eller som tar hensyn til miljøet, mener jeg det er klart at de appellerer til denne republikanske 'selvofrende' medborgeren. Også Monitors avsluttende kommentarer i både første og andre bok, framstår som tydelige tegn på en republikansk tilnærming: "Hvordan morgendagens samfunn skal se ut, er avhengig av de valg vi gjør i dag" (Berner & Borge, 2006, s. 71). Fra denne siste setningen i kapittelet kan vi lese at forbrukerne har innflytelse på samfunnet vi lever i. Hvilket samfunn vi ønsker å bidra til å skape, er avhengige av de valgene vi som forbrukere tar. Denne siste setningen sier også tydelig at vi som borgere og forbrukere har et ansvar overfor samfunnet. Vi kan påvirke samfunnet på godt og vondt, og ansvaret for hvordan morgendagens samfunn skal se ut hviler på borgernes skuldre. Som avslutning til lærebokverkets andre bok presenterer forfatterne delkapittelet "Du har makt" (Berner et al., 2007, s. 81). Her poengteres det blant annet, gjennom eksempler på utøvelse av forbrukermakt, at forbrukerne har påvirket markedsstrukturer og tilbudet av diverse varer. Teksten avsluttes med setningen "Som forbruker har du ganske stor makt, men det er opp til deg selv om du vil bruke denne makten" (Berner et al., 2007, s. 81). Her skriver lærebokforfatterne eksplisitt at forbrukeren har mye makt, men at det er opp til en selv om en ønsker å nytte seg av denne makten. Knytter vi denne siste setningen opp til den øvrige teksten i lærebokverket som denne forskningsoppgaven har argumentert for at representerer et republikansk medborgerskapsideal, kan denne setningen leses som en oppfordring til elevene. Gjennom å forbruke har du mye makt, og elevene oppfordres til å bruke denne makten til å påvirke det samfunnet han eller hun lever i for det felles beste.

Et interessant aspekt å ta hensyn til i forbindelse med forbruk og medborgerskap, er professor Sue McGregors teori om en ”forbruker-medborger”. McGregor (2002) argumenterer for at det i de senere tider har vokst fram en ny type medborger, ”the consumer-citizen”, som nettopp uttrykker sitt medborgerskap gjennom forbruk. Hun sier at mennesker med interesse og engasjement for ulike politiske og sosiale saker som for eksempel miljøvern, rettferdig ressursutnyting, arbeidsforhold eller produksjonsmåte, kan, gjennom bevisste valg av forbruksvarer, gi støtte til produsenter og forhandlere som ivaretar forbrukerens verdier. På den måten vil forbrukerne direkte støtte opp under de saker som appellerer til dem, og uttrykke sitt engasjement gjennom økonomiske bidrag ved å velge produkter fra produsenter som skilter med de samme holdninger framfor andre produsenter som mangler den samme ideologiske plattformen. På denne måten ivaretas liberal teori sitt fokus på individualitet og individets frihet, i tillegg til republikanismens samfunnsansvarlige dimensjon. Resultatet blir en forbruker som, uavhengig av fellesskapet, handler ut fra personlige verdier og overbevisninger. Forbrukerne kjøper de produkter som ivaretar ens egne verdier, og har dermed likhetstrekk med den ”liberale egeninteresse”. Men de velger produkter for å støtte de saker som han/hun mener er til fordel for samfunnet, og bærer dermed også likhetstrekk til den republikanske fellesskapsholdning. Denne medborgeren kan verken beskrives som liberal eller republikansk, men som en borger som kombinerer elementer fra begge de to tilnærmingene.

Gjennom den presenterte empirien kan det synes at Monitor ivaretar denne forbruker-medborgerens samfunnsansvarlige dimensjon. Læreboken oppfordrer leseren til å utvise ansvar gjennom sitt forbruk, både for miljø og sosialpolitikk, informerer om valgmuligheter i varemarkedet som kan forbrukeres for å kommunisere engasjement for sosiale, politiske og miljøfokusede saker, i tillegg til å stadig poengtere at forbrukeren *har* makt til å påvirke samfunnet, både eget og andres. Samtidig distanserer Monitor seg fra forbruker-medborgerens individualitet ved å fokusere på kollektivt engasjement og informere om organisasjoner hvis samlede makt er større enn enkeltindividenes. I tillegg oppfordres leseren til å lære mer om disse. Kosmos, på sin side, nærmer seg denne forbruker-medborgeren på motsatt måte. Med en tettere individuell tilnærming til forbruk unnlater Kosmos å opplyse om kollektivt engasjement gjennom organisasjoner. Kosmos informerer noe om konsekvenser av vår moderne forbrukskultur, men presenterer ingen oppfordringer til leseren om å endre sitt forbruk til fordel for andre eller en sak (individuell frihet). På denne måten ivaretar Kosmos forbruker-medborgerens individualisme, men ikke hans/hennes samfunnsansvarlige rolle. Der

Monitor er klar på at forbrukeren har makt til å påvirke sine omgivelser, presenterer Kosmos ikke et slikt syn. Dermed dekker ikke boken forbruker-medborgerens tro på engasjement gjennom forbruk for å endre samfunnspremisser.

Selv om begge de to lærebøkene framstillinger ivaretar deler av forbruker-medborgerens kvaliteter, er jeg av den oppfatning at Monitors bilde av borgeren er mer forenlig med det republikanske medborgerskapsidealet, mens Kosmos' bilde er mer forenlig med den liberale medborgeren. I den følgende matrisen har jeg derfor valgt å krysse av for dette, men illustrere likheten til en forbruker-medborger med et halvt kryss for hver av de to lærebøkene.

	Monitor	Kosmos
Republikansk medborgerskapsideal	X	
Liberalt medborgerskapsideal		X
Forbruker-medborgerskap	/	/

Matrise 4.3 – Medborgerskapsideal

4.4 – Hvordan ivaretas samfunnsansvar gjennom lærebøkene framstilling av privat forbruk?

I dette siste av analysens fire steg, ønsker jeg å samle empirien fra de foregående steg og heve blikket mot forskningsoppgavens overordnede problemstilling. Jeg vil trekke inn empiri fra analysen av hvordan lærebøkene ivaretar samfunnsansvar gjennom framstillingen av fenomenet forbruk; hvordan det bildet av forbrukeren som lærebøkene tegner tillegger denne aktøren makt og ansvar i samfunnet; samt hvilken medborgertype som ivaretas gjennom forbrukskapitlene i de to lærebøkene. Delkapittelets to underkapitler oppsummerer kort den empirien som har blitt presentert tidligere i dette fjerde kapittelet, før jeg drøfter denne empirien i lys av teori og med forskningsoppgavens problemstilling i fokus.

4.4.1 – Monitor

Gjennom de tre Monitor-bøkene sett under ett finner vi en sterk kobling mellom samfunnsansvar og forbruk. Flere steder i kapitlene kan det virke som om lærebokforfatterne maner leserne til å uttrykke sitt medborgerskaplige engasjement gjennom forbruk. Det stilles spørsmål som er knyttet til konsekvenser av forbruk, bevisste valg av varer og tjenester, forbrukernes ansvar for egne handlinger og forbrukermakt. Disse spørsmålene 'tvinger' leserne til å reflektere over egen tilnærming til forbruk som fenomen, og er gode inngangsportaler til diskusjon omkring disse temaer. Flere av spørsmålene som stilles blir delvis forklart i løpet av teksten, men mange av dem er spørsmål som angår leserens egne holdninger og verdier. Slike spørsmål er gode innganger for diskusjon i klasserommet, da det kan hjelpe elevene å bli mer bevisste sine egne verdier og holdninger og til å begrunne sine svar. Elevene kan også få presentert argumenter fra medelever som de ikke har tenkt over før.

Monitor har en gjennomgående kritisk holdning til dagens forbrukskultur, og knytter fenomenet både til miljøutfordringer, sosial urettferdighet og avfallsproblematikk. Samfunnsansvaret knyttes til forbruk både gjennom en oppfordring til å forbruke mindre, gjennom å velge "riktige" varer, stille spørsmål til egne behov, søke informasjon om miljøvernorganisasjoner og reflektere over hva forbrukere faktisk kan gjøre for å forbedre samfunnet. Som oftest et samfunn forstått fra en kosmopolitisk tilnærming: "Har du tenkt over hvilken betydning dine forbruksvaner kan ha for mennesker i en annen del av verden?" (Berner et al., 2008, s. 73).

Bildet av forbrukeren i Monitor er todelt. Vi finner beskrivelser av den lett påvirkelige forbrukeren som gjennom sitt forbruk søker identitet, narret av kommersielle størrelser til å forbruke noe han ikke trenger. Denne framstillingen fratår forbrukeren makten i forholdet til markedet, og han blir dominert av tilbyderne. Når makten frarøves, blir ansvaret med. Samtidig finner vi tydelige oppfordringer fra lærebokforfatterne om at elevene må bli mer bevisste sitt forbruk, reflektere over egne handlinger og deres konsekvenser for andre, søke informasjon om miljø- og forbrukerorganisasjoner, samt opplæring i forbrukerpolitikk. Dette synes å være steg i opplæringen av forbrukere som ligner mer på rasjonelle aktører enn narrer. Makten forskyves fra markedet til forbrukerne, og forbrukerne får igjen ansvaret for sitt eget forbruk. Forbrukeren oppfordres i tillegg ofte til å ta ansvar for andre, for samfunnet, gjennom sitt forbruk: "Du kan gjennom dine forbruksvaner gi andre en sjanse til å leve et bedre liv" (Berner & Borge, 2006, s. 64).

Monitor beskriver dagens forbrukere som et medlem i et bruk og kast-samfunn, delvis uvitende om konsekvenser av sine handlinger. Men gjennom opplæringen som foregår i læreboken, er det tydelig at forfatterne søker å bevisstgjøre elevene, både av konsekvenser ved handlinger, mekanismer i markedet, forbrukermakt, valgalternativer og sosiale forhold i produksjonsland. Det er tydelige oppfordringer til å tenke over hvilken betydning egne vaner har for andre, og hva man som forbruker kan gjøre for å bedre dette. Alt i alt vinkles medborgeridealet i Monitor mot de idéene vi finner i republikansk demokratiteori: ”I det samfunnet *du* lever i, er du avhengig av mange andre for at dagen din skal bli bra. (...) På samme måte er også samfunnet avhengig av at vi alle bidrar til fellesskapets beste” (Berner et al., 2008, s. 73-74). Tydeligst finner vi en republikansk tankegang i den første Monitorbokens avslutning, der det er tydelig at Berner og Borge er av den oppfatning at individuelle valg påvirker politiske avgjørelser og samfunnsstyringen: ”Hvordan morgendagens samfunn skal se ut, er avhengig av de valg vi gjør i dag” (Berner & Borge, 2006, s. 71).

4.4.2 – Kosmos

Kosmos har en kritisk tilnærming til forbruk, og knytter det de beskriver som bruk-og-kast-samfunnet i ”de rike landene” til ”(...) de største miljøproblemerne” (Nomedal & Bråthen, 2007, s. 210). Imidlertid presenteres en sammenheng mellom forbruk og høy levestandard og *levestandard* defineres implisitt som ”(...) at de fleste har nok penger til det vi trenger” (Nomedal & Bråthen, 2007, s. 210). I delkapittelet *Bruk-og-kast-samfunnet* retter Nomedal og Bråthen søkelyset mot den økende avfallsmengden grunnet denne forbrukskulturen. Men bortsett fra dette avsnittet, står det lite om konsekvenser av forbruket. Dårlige arbeidskår, manglende sosial velferd og barnearbeid nevnes i ett avsnitt og diverse merkeordninger for valg av ”riktige” varer nevnes i et annet, men heller ikke dette vektlegges særlig i Kosmos. Oppfordringer til å endre atferd i forbrukersamfunnet eller å reflektere over eget forbruk og dets konsekvenser, blir lite omtalt. Alt i alt finner vi en langt svakere kobling mellom samfunnsansvar og forbruk i Kosmos enn i Monitor.

Til forskjell fra Monitor presenterer Kosmos forbruk som et fenomen med forskjellige funksjoner: ”Varer kan ha en bruksfunksjon eller en symbolfunksjon” (Nomedal & Bråthen, 2007, s. 207). Forbrukeren beskrives flere ganger som kommunikator gjennom framstillingen av forbruk som symbolfunksjon, og med at forbrukeren benytter varer og tjenester for å kommunisere status, verdier eller livsstil. Samtidig er Kosmos klar på at forbruket i større

grad styres av markedet, gjennom tilbud og markedsføring. Dette skyver makten over i markedets favør, og forbrukeren transformeres til narr. Det kan imidlertid virke som om målet med opplæringen i Kosmos er å gjøre elevene mer bevisste sin makt som forbrukere, spesielt med tanke på det store fokuset læreboken har på juridiske forbrukerrettigheter og forbrukermakt. Her driver læreboken opplæring av forbrukerrettigheter og forbrukermakt tilsynelatende for å overføre makten fra markedet til forbrukeren.

Samtidig bevisstgjøres leseren langt mindre konsekvenser og virkninger av sitt forbruk enn i Monitor. Resultatet kan bli at forbrukeren læres opp til å forvalte sin egen makt og posisjon som forbruker, men uten å nytte dette til å bedre andres livssituasjon eller forbedre samfunnet. Kombinert med mangelen på informasjon om organisasjoner som arbeider for miljø og urettferdighet, samt få oppfordringer til å utvise ansvar gjennom sitt forbruk, tegnes et bilde av en forbruker med makt til å navigere i markedet, men styrt av egeninteresse. Elevene bevisstgjøres makten de har som forbrukere, men ikke hvordan denne makten kan brukes til å forandre/forbedre samfunnet. Medborgerskapsidealet ligger dermed nærmere det liberale enn det vi finner i republikansk demokratiteori.

4.4.3 – Oppsummering og drøfting av kvalitativ empiri

Som en kortfattet oppsummering har jeg valgt å illustrere mine empiriske funn gjennom en figur. Figuren nedenfor viser hvordan de to lærebokverkene framstiller fenomenet *forbruk* og aktøren *forbrukeren* med hensyn til den medborgerlige dimensjonen *samfunnsansvar*.

	Monitor	Kosmos
Forbruk som isolert fenomen		X
Forbruk knyttet til samfunnsansvar	X	
Framstilling av forbruker som		
- Narr	X	X
- Rasjonell aktør	/	
- Kommunikator		/

- Offer		
Forbrukeren ansvarliggjøres	X	
Republikansk medborgerskapsideal	X	
Liberalt medborgerskapsideal		X
Forbruker-medborgerskap	/	/

Matrise 4.4 – Framstilling av forbruk i lærebøkene

Læreboken Kosmos framstiller forbruk mer som et isolert fenomen i samfunnet enn som et verktøy for å utvise medborgerskap og samfunnsansvar. Der Monitor tilsynelatende forsøker å bevisstgjøre leseren på de ringvirkninger forbruket skaper for sosiale og politiske forhold i tillegg til konsekvenser for natur og miljø, fokuserer Kosmos nesten utelukkende på betydninger for natur. Der Monitor vektlegger at forbruket kan nyttes som et verktøy for å kommunisere misnøye eller støtte til produsenter som støtter opp under ulike verdier som for eksempel økologisk jordbruk, rettferdige lønninger for arbeidere og miljøvennlige produksjonsmetoder, velger Kosmos kun å informere om at slike produkter finnes og skrive at flere forbrukere velger disse. Kosmos' tekster inneholder ingen informasjon om medlemsorganisasjoner som arbeider med forbrukerrelaterte saker. Ei heller oppfordres leseren til å informere seg om disse. Dette korrelerer med Gabriel og Langs argumentasjon om at borgere skiller seg fra forbrukere, blant annet gjennom å engasjere seg kollektivt for å påvirke samfunnet de lever i. Monitor bruker mye plass på å portrettere slike organisasjoner, og argumenterer for at jo flere som går sammen, jo større makt har forbrukerne, og oppfordrer leseren til å søke mer informasjon om slike grupper. Med dette taler Monitor imot Gabriel og Langs argument.

Et annet element som skiller de to lærebøkene, er tildelingen av ansvar gjennom forbruk. Borgere har, i motsetning til forbrukere, plikter og ansvar, sier Gabriel og Lang (1995, s. 174-176), i tillegg til sosiale, politiske og økonomiske rettigheter. Monitor bevisstgjør leseren gjentatte ganger sitt ansvar som forbruker, både overfor natur og miljø og for å sikre en rettferdig produksjon for arbeiderne. Kosmos mangler en slik ansvarliggjøring. I tillegg argumenterer Monitor for at leserens valg i dag er med på å bestemme hvordan morgendagens samfunn skal se ut, altså at leseren som forbruker har samfunnsansvar overfor framtidens

samfunn, noe jeg ikke finner i Kosmos. Samlet sett framstiller Monitor en langt sterkere sammenheng mellom forbruk og samfunnsansvar enn den vi finner i Kosmos.

Begge de to lærebøkene dominerende framstilling av forbrukeren korrelerer med Alan Aldridges forbrukertype *narren*. I denne forbrukertypen finner vi en aktør som til dels er styrt av markedet og de kommersielle kreftene til å forbruke varer og tjenester som han eller hun narres til å tro at han/hun behøver. Reklame og massemedia blir beskrevet som mektige krefter, som spiller på ungdoms usikkerhet og påvirker deres forbrukervalg. Gjennom å framstille forbrukeren på denne måten, overføres ikke bare makten fra forbrukeren til markedet, men jeg mener at forbrukeren også fritas for en stor del av ansvaret for egne forbruksvalg. Dersom forbrukeren narres til å forbruke bestemte varer og tjenester av markedet, har han eller hun ikke mulighet til å ansvarliggjøres sine valg. Men Monitors tekster gir inntrykk av å transformere denne narren til en aktør mer lik Aldridges *rasjonelle aktør* gjennom bevisstgjøring og eksemplifisering av forbrukermakt i tillegg til opplæring av juridiske rettigheter. Dette er en aktør med makt og påfølgende ansvar i markedet. Monitor åpner imidlertid ikke for at forbruket kan ha forskjellige funksjoner slik som Kosmos gjør. Dette fører til at en viktig del av den rasjonelle aktørs eksistens, nemlig å forbruke utelukkende til funksjonelt bruk, forsvinner. Monitor tillegger også denne forbrukertypen som de tilsynelatende søker å skape, et samfunnsansvar vi ikke finner hos den rasjonelle aktør i Aldridges typologi. Forbrukeren gis makten til å påvirke både markedets tilbud av varer og tjenester og samfunnspremisser som arbeidsforhold, lønn, miljø og dyrevelferd, men oppfordres også til å gjøre dette til fordel for samfunn og andre mennesker, ikke i lys av egeninteresse. Kosmos åpner tidvis for en beskrivelse av Aldridges *kommunikator*-type, som navigerer med makt i et varemarked for å kommunisere identitet og status, men læreboken er flere ganger klar på at forbrukeren påvirkes mye av reklame og 'lures' av de kommersielle kreftene, noe som er mer forenlig med *narren*. Samlet sett pålegger Monitor forbrukeren et langt større ansvar for sitt eget forbruk enn Kosmos gjør, og Monitor oppfordrer til stadighet forbrukeren å bruke sin makt til å forbedre samfunnet. Dette fører til at Monitor igjen ivaretar samfunnsansvar i langt større grad enn Kosmos gjør, gjennom sine framstillinger av forbruk og forbruker.

Monitor er den av de to lærebøkene som i størst grad tilsynelatende framstiller forbruk og forbrukeren på en slik måte at den borgeren som beskrives er mer forenlig med et republikansk enn et liberalt medborgerskapsideal. Gjennom å oppfordre leseren til å bruke sin

forbrukermakt til å bidra til å skape et samfunn der alle kan oppleve at de er til nytte; poengtere at morgendagens samfunn skapes av våre valg i dag; fremheve forbrukeren som en makt til forandring; og peke på politiske og sosiale forhold som forbrukere bør søke å forbedre gjennom bevisste valg, mener jeg at Monitors syn på borgeren ligger nærmer en republikansk enn en liberal medborgerskapstanke. Dette fører igjen til at Monitor, på en tydeligere måte enn Kosmos, framstiller forbruk på en måte som ivaretar samfunnsansvar. Som vi husker fra kapittel to, innebærer republikansk demokratiteori en medborger som i større grad har ansvaret for å forme samfunnet gjennom kontinuerlig engasjement, og er villig til å forsake personlige preferanser til fordel for fellesskapet. Kosmos' tilnærming ligner mer på den liberale medborgeren, da leseren (forbrukeren) ikke tillegges noen større grad av ansvar gjennom forbruksvalg, ikke oppfordres til å bruke sin forbrukermakt til fordel for andre, og læreboken ikke informerer om noen kollektiv måte å engasjere seg på som kan bidra til å endre samfunnet. Gjennom liberal demokratiteori forfektes det at samfunnets største gode er individuell frihet. Borgeren har liten innvirkning på samfunnsstrukturen gjennom personlig eller kollektivt engasjement, annet enn gjennom politiske valg.

Det er interessant å merke seg at begge de to lærebøkene ivaretar ulike dimensjoner ved det Sue McGregor beskriver som en forbruker-medborger. Denne borgeren navigerer i forbrukermarkedet og nytter eget forbruk som et verktøy for å kommunisere eget medborgerskap. Gjennom forbruket kan borgeren ivareta personlige engasjement som for eksempel dyrevelferd, miljøhensyn, sosialpolitiske forhold som arbeids- og lønnsvilkår etc. Monitor ivaretar denne borgerens samfunnsansvarlige engasjement i sine framstillinger, men ikke dens egenrådige og individuelle engasjement. Kosmos' framstillinger ivaretar borgerens individualisme, men ikke samfunnsansvarlighet. Igjen er det Monitor som gjennom sine framstillinger i større grad ivaretar samfunnsansvar enn Kosmos.

Kapittel 5 – Konklusjoner og implikasjoner

Avslutningsvis ønsker jeg å presentere det jeg opplever som de mest interessante funnene denne forskningsoppgaven har bidratt med, i lys av min. I tillegg vil jeg redegjøre for mine tanker om hvilke implikasjoner oppgavens resultater kan ha for undervisning i dette fagfeltet. Helt til slutt vil jeg også kommunisere tanker om sentrale spørsmål som kan danne grunnlaget for videre forskning innenfor dette området. Oppgavens overordnede problemstilling har vært følgende:

Hvordan ivaretas samfunnsansvar gjennom lærebøkens framstilling av privat forbruk og forbrukeren?

I oppgavens tredje kapittel, som skisserte en metodisk framgangsmåte for å søke svar på denne problemstillingen, designet jeg en metode som skulle undersøke dette gjennom tre ulike innfallsvinkler. Disse var:

4. Beskriver lærebøkens framstillinger forbruk som et isolert fenomen, eller som en arena for å utvise samfunnsansvar?
5. Hvordan beskrives forbrukeren i lærebøkene jamfør Aldridges typologi av forbrukere, og hvordan tillegges denne typen makt og ansvar gjennom forbruket?
6. Hvilket medborgerskapsideal ivaretas gjennom lærebøkens framstillinger av forbruket og forbrukeren, og hvordan ivaretar denne framstillingen samfunnsansvar?

I metodens fjerde steg samlet jeg resultatene fra de tre foregående, trakk fram oppgavens overordnede problemstilling og brukte den innhentede empirien til å besvare den. Ved hjelp av disse tre underpunktene vil jeg i dette siste kapittelet sammenfatte mine funn for å vise hvordan teori og empiri har bidratt til å besvare min problemstilling.

5.1 – Framstillingen av forbruk

Første delspørsmål retter seg mot lærebøkens framstilling av forbruk. Verdt å huske på er imidlertid det jeg beskrev som forskningsoppgavens interessefelt i delkapittel 1.2 – Veien til en problemstilling. Denne oppgaven er ikke interessert i alle sider ved forbruk, men én bestemt dimensjon, nemlig den samfunnsansvarlige dimensjonen. Med dette forskningsspørsmålet ønsket jeg å undersøke om lærebokforfatterne beskriver forbruk som et

isolert fenomen, det vil si en mekanisme i samfunnet som ikke nyttes til å uttrykke medborgerskap eller utvise samfunnsansvar, eller om forbruket knyttes til samfunnsansvar: altså forbruk beskrevet mer som en arena for å uttrykke politiske og sosialpolitiske holdninger og verdier?

Gjennomgangen av de to lærebokverkene Monitor og Kosmos viser at de to skiller seg klart fra hverandre på dette punktet. I Monitors tre kapitler, *Miljø og Forbruk*, har lærebokforfatterne valgt å stille leseren en rekke spørsmål, fordelt utover teksten, som inviterer til å reflektere over ansvarlighet, både for konsekvenser av forbruk og hvordan leseren kan bidra gjennom forbruk. I sine tekster knytter lærebokforfatterne forbruket opp til globale miljøutfordringer som forurensning, forsøpling og energiutnyttelse, både gjennom de nevnte spørsmål og gjennom opplysning om disse emnene. Monitors tekster skaper også en sammenheng mellom forbruk og sosialpolitiske utfordringer som produksjonsmetode, arbeidsforhold og lønnsvilkår. Dette gjøres både gjennom beskrivelser av flere uheldige arbeidsforhold som barnearbeid og lave lønninger, ved å oppfordre leseren til å reflektere over slike forhold gjennom spørsmålene som stilles og gjennom å opplyse om alternative merkevarer med klar verdipolitikk. I tillegg, om enn kort, poengterer lærebokteksten at forbruk, til tross for sine uheldige konsekvenser er en viktig mekanisme i blant annet å opprettholde arbeidsplasser i landet.

I likhet med Monitor, informerer også Kosmos om forbrukets konsekvenser for natur og miljø, men unnlater å fokusere på sosial-politiske forhold, utover å skrive at det finnes merkevarer som Fairtrade, som arbeider for rettferdige lønninger, og at flere forbrukere er blitt bevisst på å ikke forbruke varer som er produsert av barn eller under dårlige arbeidsforhold. Jeg finner ingen oppfordringer til leseren om å endre eller bruke eget forbruk til å påvirke samfunnsforhold. Der Monitor forfekter at forbruket kan nyttes til å kommunisere verdier og holdninger og er et verktøy for å kunne påvirke samfunnet, beskriver Kosmos forbruk mer som et isolert fenomen, uten å drøfte forbrukerens ansvar overfor de urettferdige eller skadelige forholdene som følger i kjølvannet av forbruk. Monitor oppfordrer leseren til å ta bevisste forbruksvalg for å påvirke samfunnet i den retningen han/hun ønsker. Dette gjøres ved å stille direkte spørsmål om leserens verdier og forbruksbevissthet, og gjennom informasjon om folkelige organisasjoner og merkevarer som Fairtrade og økologiske varer. I tillegg presenterer Monitor eksempler på samfunnsansvarlig forbrukerpåvirkning. I Kosmos finner jeg ikke slike oppfordringer. På denne måten finner jeg i Monitor en langt

sterkere kobling mellom forbruk og samfunnsansvar enn i Kosmos, som beskriver forbruket mer som et isolert fenomen.

5.2 – Forbrukeren

Dette underspørsmålet retter seg mot lærebøkens framstillinger av forbrukeren i forhold til Alan Aldridges typologi av forbrukere i vestlig diskurs, beskrevet i oppgavens andre kapittel.

I begge de to lærebøkene finner jeg en framstilling av forbrukeren som en *narr*, altså en påvirkelig aktør som styres i sine forbrukervalg av markedet og de kommersielle kreftene. På denne måten fratras forbrukeren ansvaret for egne valg, da det ikke er forbrukeren selv som styrer disse. Med denne framstillingen går Monitor mot sin tidligere klare kobling mellom forbruk og samfunnsansvar. Jeg finner imidlertid en langt sterkere ansvarliggjøring og maktforskyvning i forbrukerens favør i Monitors kapitler enn i Kosmos'. Monitors kapitler kan bidra til å skape en mer bevisst og mektig forbruker, mer lik Alan Aldridges *rasjonelle aktør*. Dette kan skje gjennom Monitors bevisstgjøring og eksemplifisering av forbrukermakt og konsekvenser av forbruket i tillegg til opplæring i juridiske rettigheter. Imidlertid åpner ikke Monitor for at forbruket kan forstås utelukkende som en instrumentell behovstilfredstillelse, og læreboken tillegger forbruket et samfunnsansvarlig element. Dette bidrar til å skille Monitors framstilling av forbrukeren fra Aldridges rasjonelle aktør og resultatet blir en dominerende forbruker med et bevisst samfunnsansvarlig forbruk. Kosmos, på sin side, viser tidvis tegn til å beskrive forbrukeren som en *kommunikator*, en aktør med mer makt i markedet og påfølgende mer ansvar for sine handlinger. Men Kosmos er samtidig klar på at forbrukeren er sterkt påvirket i sine valg, noe som gjør at den dominerende beskrivelsen allikevel er *narren*. Samlet sett tilskriver Monitor forbrukeren et langt større ansvar for sitt eget forbruk enn det Kosmos gjør, og Monitor oppfordrer til stadighet forbrukeren å bruke sin makt til å forbedre samfunnet. Dette fører til at Monitor igjen ivaretar samfunnsansvar i større grad enn Kosmos gjør, gjennom sine framstillinger av forbrukeren.

5.3 – Medborgeridealet

Dette underspørsmålet retter seg mot hvilket medborgerskapsideal som ivaretas gjennom lærebøkens framstillinger av forbruket og forbrukeren. Det ble redegjort for republikansk og liberalt medborgerskap i oppgavens andre kapittel, og fokuset både i redegjørelsen og i

analysen av lærebøkene ligger på hvordan samfunnsansvar blir ivaretatt gjennom hvilken medborgertype lærebøkene ivaretar.

Gjennomgangen av lærebøkene viser at Monitor først og fremst ivaretar et medborgerskapsbilde som er forenlig med det vi finner i republikansk demokratiteori. Dette gjøres gjennom å oppfordre leseren til å bruke sin forbrukermakt til å påvirke samfunnet i den retningen man ønsker, fremheve forbrukeren som en makt til forandring og peke på politiske og sosiale forhold som forbrukere bør søke å forbedre gjennom bevisste valg. Kosmos' framstillinger mener jeg i større grad ivaretar det liberale medborgerskapsidealet. Leseren ansvarliggjøres ikke sine forbruksvalg i like stor grad, læreboken oppfordrer ikke leseren til å bruke sin forbrukermakt til å påvirke samfunnet, og det informeres ikke om kollektive måter å engasjere seg på for å forme politiske og/eller sosialpolitiske forhold. På denne måten mener jeg igjen at det er Monitor som i størst grad ivaretar den samfunnsansvarlige koblingen til forbruk.

5.4 – Konklusjoner

Som leseren husker fra innledningen, er forskningsoppgavens overordnede problemstilling følgende:

Hvordan ivaretas samfunnsansvar gjennom lærebøkernes framstilling av privat forbruk og forbrukeren?

Monitors framstillinger av privat forbruk og forbrukere oppfordrer leseren til å utvise samfunnsansvar gjennom sitt forbruk. Læreboken åpner for en kobling mellom fenomenet forbruk og samfunnsansvar gjennom å ansvarliggjøre forbrukeren i sine forbruksvalg og oppfordre denne aktøren til å nytte sin forbrukermakt til å påvirke samfunnet i ønskelig retning. Også når læreboken poengterer at forbrukeren har en rolle i formingen av samfunnet og at han/hun bør utnytte denne rollen, ivaretar læreboken Monitor samfunnsansvar gjennom sine framstillinger.

På sin side, ser det ut til at Kosmos i større grad fokuserer på individualisme og forbrukernes frihet til å velge de varer han/hun ønsker uten å hemmes av konsekvenser av dette forbruket, framfor å poengtere at forbruk kan nyttes som en arena for ivaretagelse av samfunnsansvar.

Læreboken åpner dermed i liten grad for en kobling mellom samfunnsansvar og forbruk. I Kosmos finner jeg heller ikke en betydningsfull ansvarliggjøring av forbrukerens forbruksvalg og læreboken gir lite inntrykk av at denne aktøren har makt til å påvirke og endre samfunnet.

5.5 – Implikasjoner av forskningsoppgaven

En potensiell følge av denne forskningsoppgaven er at personen som leser oppgaven selv kan bli bevisst det faktum at forbruk kan nyttes til mer enn personlig behovstilfredsstillelse. Håpet er at denne personen, gjennom en slik bevisstgjøring, reflekter over eget forbruksmønster, og at han eller hun finner måter å bruke sitt eget forbruk for å ivareta egne holdninger og verdier.

En annen, og for min del den mest ønskelige, implikasjon er betinget en forutsetning. En forutsetning om at læreren, som har lest denne forskningsoppgaven og er bevisst på forholdet mellom forbruk og samfunnsansvar, faktisk trekker dette inn i undervisningen. Tradisjonell kateterstyrt undervisning med læreboka i sentrum har sterke tradisjoner i norsk skole (Imsen, 2004, s. 50-70), og det er sannsynligvis fortsatt utbredt. Det kan være enklere å forholde seg til et tema som forbruk som et isolert fenomen, spesielt om man har en lærebok som ikke direkte omtaler forbruk som en samfunnsansvarlig arena. På den måten behøver ikke læreren å trekke inn flere elementer i undervisningen enn de læreboken presenterer. For min del vil imidlertid en slik undervisning være mangelfull. Jeg ønsker og håper at de lærere som leser denne forskningsoppgaven ønsker å dra nytte av de refleksjoner og synspunkter som har blitt presentert. Og at de inviterer sine elever med i en undervisning som drøfter og undersøker eget og andres forbruk, også med en samfunnsansvarlig tilnærming.

En tredje implikasjon av denne forskningsoppgaven er en følge mer av selve prosessen enn av de faktiske resultatene. Når man som lærer leser lærebokanalyser og tekster som argumenterer for at lærebøker forfekter forskjellige verdier og tilnærminger til undervisningstema, kan man ikke unngå å reflektere over ”egen” lærebok og hvordan denne framstiller eller utelater forskjellige forhold. Imsen (2004, s. 50-70) påpeker at kompetanse i å vurdere og velge lærebøker har for liten plass i lærerutdanningen, men at dette er noe lærere må være flinke til. Johnsen (1999, s. 15) argumenterer for at det er flere faktorer som påvirker lærerens lærebokvalg, og at dersom læreren først har valgt en lærebok, skal det mye til å få byttet ut

denne med det første. Desto viktigere blir det å velge rett bok på første forsøk. Mitt ønske er at leseren skal bli mer bevisst på at lærebøker framstiller og forklarer ulike fenomener på ulike måter, og at disse framstillingene kan ha store ringvirkninger for elevenes lærdom. Det er viktig at lærebøkene leses med et kritisk blikk og en granskende holdning fra lærerens side før han eller hun foretar et valg mellom dem og før de ulike tekstene presenteres for elevene.

5.6 – Videre forskning

I forskningsoppgavens første kapittel reflekterte jeg over lærebokens rolle i klasserommet, og argumenterte for at selv om det er flere andre og viktige faktorer som setter sitt preg på undervisningen, og læreboken blir benyttet i noe varierende grad, har denne pedagogiske tekstsamlingen en sentral posisjon i undervisningen. Mange lærere benytter læreboken aktivt i planleggingen og gjennomføringen av undervisning, og mange elever arbeider selvstendig med fagstoff fra læreboken, både på skolen og i hjemmet. Det hadde av den grunn vært svært interessant å undersøke i hvor stor grad lærebokens framstillinger av privat forbruk og forbrukeren som ivaretas i undervisningen. Hvordan bearbeides fagstoffet av lærer og elev i klasserommet? Er det lærebokens framstillinger som blir stående, eller settes det spørsmålsteget til disse?

Et annet viktig og interessant oppfølgingsspørsmål retter seg mot lærebøkernes framstillinger av forbrukeren. I denne forskningsoppgaven undersøkte jeg to ulike lærebokverk og argumenterte for at den dominerende framstillingen i begge to var mer eller mindre i tråd med Alan Aldridges *narr*. Spørsmålet jeg reiser i etterkant er følgende: Hvordan ser elevene på seg selv som forbrukere, og hvordan virker denne framstillingen inn på elevenes identitet og selvforståelse som forbruker?

Et tredje spørsmål av videre samfunnsdidaktisk interesse retter seg også mot framstillingen av forbrukere. Skolen har en unik rolle i formingen av morgendagens borgere, og gjennom læreplan og nasjonale styringsdokumenter uttrykker myndighetene til en viss grad hvilke borgere de ønsker at skolen skal produsere. Et spørsmål for videre forskning er følgende: Hvilke forbrukere ønsker norsk skole å skape?

Litteratur

- Aldridge, A. (2003). *Consumption*. Cambridge: Polity Press.
- Andersen, J., Clement, S. L., & Kristensen, N. N. (2011). *Kunder i politikken: På sporet af den forbrugeristiske medborger*. Gjern: Forlaget Hovedland.
- Angvik, M. (1982). Skolebokanalyse som tema for lærerutdanning og forskning. Norsk pedagogisk tidsskrift(Nr. 66).
- Bakken, J. D. (2013). Nordmenn bruker mest strøm i verden. *Nationen*. Hentet fra <http://www.nationen.no/tunmedia/nordmenn-bruker-mest-strom-i-verden/>
- Barne- og likestillingsdepartementet. (2011). *Ungdom, makt og medvirkning (NOU 2011: 20)*. Oslo: Statens Forvaltningstjeneste. Hentet 03. Februar, 2014, fra <http://www.regjeringen.no/nb/dep/bld/dok/nouer/2011/nou-2011-20.html?id=666389>
- Berg, O. T. (2014). Republikk. I *Store Norske Leksikon [SNL]*. Hentet 22. Januar, 2014, fra <http://snl.no/republikk>
- Berner, E. S., & Borge, T. (2006). *Monitor 1 - Samfunnskunnskap*. Oslo: J. W. Cappelens Forlag AS.
- Berner, E. S., Borge, T., & Olsen, T. H. (2007). *Monitor 2 - Samfunnskunnskap*. Oslo: J. W. Cappelen Forlag AS.
- Berner, E. S., Borge, T., & Olsen, T. H. (2008). *Monitor 3 - Samfunnskunnskap*. Oslo: Cappelen Damm AS.
- Brunvoll, F., Homstvedt, S., & Kolshus, K. E. (2012). *Indikatorer for bærekraftig utvikling 2012*. Hentet 27. Januar, 2014, fra http://www.ssb.no/a/publikasjoner/pdf/sa_129/sa_129.pdf
- Børhaug, K. (2007). *Oppseding til demokrati - Ein studie av politisk oppseding i norsk skule*. (PhD), Universitetet i Bergen. Hentet, 31. Januar, 2014, fra <https://bora.uib.no/handle/1956/2601>
- Børhaug, K., & Christophersen, J. (2012). *Autoriserte samfunnsbilder - Kritisk tenkning i samfunnskunnskap*. Bergen: Fagbokforlaget.
- Dagger, R. (2002). Republican Citizenship. I E. F. Isin & B. S. Turner (Red.), *Handbook of Citizenship Studies* (s. 145-158). London: Sage Publications Ltd.
- Dale, L. E. (1993). *Den profesjonelle skole: med pedagogikken som grunnlag*. Oslo: Ad Notam Gyldendal.
- Fagbokforlaget. (2014). *Kosmos*. Hentet 03. Januar, 2014, fra <http://fagbokforlaget.no/?ressursside=ja&artikkelid=598>

- Finansdepartementet. (2013). *Perspektivmeldingen 2013 (Mld.St. 12)*. Hentet 27. Januar, 2014, fra <http://www.regjeringen.no/pages/38223329/PDFS/STM201220130012000DDDPDFS.pdf>
- Finansdepartementet. (2014). *Nasjonalbudsjettet 2014 (Mld.St. 1)*. Hentet 27. Januar, 2014, fra http://www.statsbudsjettet.no/upload/Statsbudsjett_2014/dokumenter/pdf/stmeld.pdf
- Forbrukerkjøpsloven. (2002). *Lov om forbrukerkjøp (forbrukerkjøpsloven)*. Hentet 8. April, 2014, fra http://lovdata.no/dokument/NL/lov/2002-06-21-34 - KAPITTEL_1
- Gabriel, Y., & Lang, T. (1995). *The unmanageable consumer*. London: Sage Publications Ltd.
- Gilje, J. (2001). I spenningsfeltet mellom krav og credo. I T. Bergem (Red.), *Slipp elevene løs!: artikler med søkelys på lærerrollen* (s. 63-78). Oslo: Gyldendal akademisk.
- Held, D. (2006). *Models of democracy* (3. ed.). Cambridge: Polity Press.
- Imsen, G. (2004). Hva driver de med i timene? Kateterstyrte og elevaktive praksisformer i grunnskolen. I G. Imsen (Red.), *Det ustyrilige klasserommet: om styring, samarbeid og læringsmiljø i grunnskolen* (s. 50-72). Oslo: Universitetsforlaget.
- IPCC. (2013). *Climate Change 2013: The physical science basis*. Hentet, fra [http://www.fn.no/content/download/19296/169111/file/IPCC Climate Report - Summary for policymakers WGIAR5-SPM.pdf](http://www.fn.no/content/download/19296/169111/file/IPCC%20Climate%20Report%20-%20Summary%20for%20policymakers%20WGIAR5-SPM.pdf)
- Johannessen, A., Tufte, P. A., & Christoffersen, L. (2010). *Introduksjon til samfunnsvitenskapelig metode* (4. ed.). Oslo: Abstrakt Forlag AS.
- Johnsen, E. B. (1993). *Textbooks in the Kaleidoscope - A Critical Survey of Literature and Research on Educational Texts*. Oslo: Universitetsforlaget.
- Johnsen, E. B. (1999). *Lærebokkunnskap: innføring i sjanger og bruk*. Oslo: Tano Aschehoug.
- Karlsen, T., & Uglenes, V. (2013). *FNs klimapanel: 95 % sikkert at klimaendringene er menneskeskapte*. Hentet 24. Januar, 2014, fra <http://www.fn.no/Aktuelt/Nyheter/FNs-klimapanel-95-prosent-sikkert-at-klimaendringene-er-menneskeskapte>
- Klima- og miljødepartementet. (1997). *Miljøvernpolitikk for en bærekraftig utvikling (Mld.St. 58)*. Hentet 11. Februar, 2014, fra http://www.regjeringen.no/nb/dep/kld/dok/regpubl/stmeld/19961997/st-meld-nr-58_1996-97.html?id=191317

- Lande, Ø. M. (2007). *Hvordan vurdere og velge lærebøker? : Utviklingen av en modell for lærerens valg av lærebøker i samfunnsfag*. (Masteroppgave), Universitetet i Oslo, Oslo.
- Langset, K. G. (2013, 25. November). Norske barn får julegaver for over 10 milliarder i år. *Adresseavisen*. Hentet fra <http://www.adressa.no/familie-og-oppvekst/article8685621.ece>
- Liebich, H. (2012). *Læreboka er under press*. Hentet 28. Januar, 2014, fra <http://www.forskning.no/artikler/2012/juni/325888>
- Lorentzen, S. (2005). *Ja, vi elsker. Skolebøkene som nasjonsbyggere 1814-2000*. Oslo: Abstrakt Forlag.
- Lorentzen, S. (2009). Building a Nation: Stages in the construction of national identity in Norwegian History Textbooks. I S. Selander & B. Aamotsbakken (Red.), *Nordic Identities in Transition: as Reflected in Pedagogic texts and cultural contexts* (s. 261-282). Oslo: Novus Press.
- McGregor, S. (2002). *Consumer Citizenship: A pathway to sustainable development*. Paper presented at the Conference on Developing Consumer Citizenship, Hamar. http://www.consultmcgregor.com/documents/keynotes/norway_keynote.pdf
- Nomedal, J. H., & Bråthen, S. (2007). *Kosmos 9 - Samfunnsfag for ungdomstrinnet*. Bergen: Fagbokforlaget.
- Regjeringen. (2007). *Ofte stilte spørsmål om klima*. Hentet 26. Januar, 2014, fra http://www.regjeringen.no/nb/om_regjeringen/solberg/de_store_oppgavene/ansvar-for-klima/faq-om-klima.html?id=449979
- Ringdal, K. (2013). *Enhet og mangfold: samfunnsvitenskapelig forskning og kvantitativ metode*. Bergen: Fagbokforlaget.
- Roche, M. (2002). Social Citizenship: Grounds of Social Change. I E. F. Isin & B. S. Turner (Red.), *Handbook of Citizenship Studies* (s. 69-86). London: Sage Publications Ltd.
- Schuck, P. H. (2002). Liberal Citizenship. I E. F. Isin & B. S. Turner (Red.), *Handbook of Citizenship Studies* (s. 131-144). London: Sage Publications Ltd.
- Skjelbred, D., & Aamotsbakken, B. (2008). *Norsk lærebokhistorie I - En kultur og danningshistorie*. Oslo: Novus Forlag.
- Skjelbred, D., & Aamotsbakken, B. (2009). *Norsk lærebokhistorie II - en kultur og danningshistorie*. Oslo: Novus Forlag.
- Skrunes, N. (2010). *Lærebokforskning: en eksplorerende presentasjon med særlig fokus på kristendoms kunnskap, KRL og religion og etikk*. Oslo: Abstrakt forlag.

- Solstad, A. G. (2003). *Fra læreplan til klasserom*. Hentet 28. Januar, 2014, fra [http://www.nordlandsforskning.no/files/Rapporter 2003/rapport_08_03.pdf](http://www.nordlandsforskning.no/files/Rapporter%202003/rapport_08_03.pdf)
- SSB. (2013a). *Avfall frå hushalda 2012*. Hentet 27. Januar, 2014, fra <http://www.ssb.no/natur-og-miljo/statistikker/avfkomm>
- SSB. (2013b). *Farlig avfall 2012*. Hentet 27. Januar, 2014, fra <http://www.ssb.no/natur-og-miljo/statistikker/spesavf>
- Statistisk Sentralbyrå [SSB]. (2012). *Utslipp av klimagasser, 2012, Foreløpige tall*. Hentet 26. Januar, 2014, fra <http://www.ssb.no/klimagassn/>
- Store Norske Leksikon. (2005). Forbruk. I *Store Norske Leksikon*. Hentet 7. April, 2014, fra <http://snl.no/forbruk%2F%C3%B8konomi>
- Store Norske Leksikon. (2007). Bærekraftig utvikling. I *Store Norske Leksikon*. Hentet 20. Mai, 2014, fra http://snl.no/b%C3%A6rekraftig_utvikling
- Strømsnes, K. (2003). *Folkets makt: medborgerskap, demokrati, deltakelse*. Oslo: Gyldendal akademisk.
- Thagaard, T. (2013). *Systematikk og innlevelse: en innføring i kvalitativ metode*. Bergen: Fagbokforlaget.
- Utdanningsdirektoratet. (2006a). *Generell del av læreplanen*. Hentet 7. April, 2014, fra <http://www.udir.no/Lareplaner/Kunnskapsloftet/Generell-del-av-lareplanen/Innleiing/?read=1>
- Utdanningsdirektoratet. (2006b). *Læreplan i Samfunnsfag - Føremål*. Hentet 27. Januar, 2014, fra <http://www.udir.no/kl06/SAF1-03/Hele/Formaal>
- Utdanningsdirektoratet. (2006c). *Læreplan i Samfunnsfag - Kompetansemål*. Hentet 28. Januar, 2014, fra <http://www.udir.no/kl06/SAF1-03/Kompetansemaal/?arst=98844765&kmsn=583858936>
- Valved, H. (2012). *Problematisering av demokratiet i norske samfunnsfagbøker*. (Masteroppgave), Norges teknisk-naturvitenskapelige universitet, Fakultet for samfunnsvitenskap og teknologiledelse, Trondheim.
- World Wide Fund for Nature. (2012). *Living Planet Report 2012 - Biodiversity, biocapacity and better choices*. Hentet 27. Januar, 2014, fra http://awsassets.panda.org/downloads/1_lpr_2012_online_full_size_single_pages_fina1_120516.pdf